

LUKÁCSY SÁNDOR

AZ ÁLLAM LELKE

Machiavelli és egyházi irodalmunk

Rejtély van, melyet kutatás soha
El nem ér, az állam lelkében...

Shakespeare: *Troilus és Cressida*
Szabó Lőrinc fordítása

Si vous oyez les prédicateurs d'aujourd'hui dedans leurs chaires,
ils n'ont d'autres déclarations dans leur bouches que celles qu'ils
font encontre Machiavel.

Estienne Pasquier (1529–1615)

Vir perniciosissimus

Hauser Arnold kopernikuszi tettnek mondotta Machiavelli fölfedezését: azt, hogy „a politikában a cselekvésnek másfajta szabályai érvényesek, mint az egyszerű halandó életében, más szóval: a keresztény erkölcs két alapelve, a hűség és a becsület, nem kötelező mindig és mindenütt a fejedelemre”. Ennek merész és következetes kinyilvánításával Machiavelli megteremtette a politikai gondolkodás autonómiáját, alapjaiból forgatta ki a középkori világfelfogás egységes és zárt rendszerét, ő „az első modern nyugati gondolkodó”.¹

Machiavelli jól tudta, hogy új tanokat kitalálni és hirdetni éppen olyan veszélyes, mint ismeretlen vizeket és földeket keresni („cercare acque e terre incognite”²), de könyveinek viharos hatását nem érthette meg. 1527-ben meghalt, főműve pedig, az *Il Principe* csak 1532-ben látott napvilágot (Rómában s ugyanazon évben egy firenzei kiadónál is). Ekkor kezdődhetett el az a folyamat, mely nevéből, ennek „machiavellista” alakjából, mihamar szótári tételt formált, máig élőt, melyet szélkében használ, nem éppen hízelgő módon az is, akinek a néven és legendáján kívül nincs más ismerete a nagy firenzeiről.

Machiavelli tanítása veszélyes kihívás volt az egyházak számára; ezt katolikusok és protestánsok egyaránt fölismerték, és heves támadásokkal válaszoltak. Pole angol kardinális már 1534-ben a Sátán művének mondotta Machiavelli könyvét; a hugenotta Gentillet 1576-ban hatszáz lapra terjedő Antimachiavellust adott ki franciául, s ez hamarosan német, angol, latin fordításokban is közkézen forgott. Machiavelli ellenfelei főként szidalmakban voltak leleményesek: mocskos eb, vipera, mérges pók, „porcus et pecus”, „fera et noxia bestia”, büzlő dudva a virágok városából, halált hozó étkek szakácsa, a bűn tanítómestere, ördögtől megszállott, pokol szörnye emberalakban, Lucifer kutyája, továbbá szemtelen hazug, alantas rágalmozó, „omnium scientiarum ignorantissimus”, lator és szentségtörő, hasonló Káinhoz, Júdához, Simon mágushoz, Julianus Apostatához,

¹ HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., 1964, 108 skk.

² *A Discorsi* elején.

veszedelmes személy („vir perniciosissimus”), aki tűzbe borítja a világot, boszorkányitalával az embereket állatokká változtatja, terjeszti a hitszegést, a kegyetlenkedést, a párbafozást, az uzsorát, a szodomiát és a vérbajt. S ez még nem minden. A legfőbb vád Machiavelli ellen az, hogy eretnek, s ami ennél is rosszabb: ateista (noha nem volt az), méltó a máglyára, 1615-ben in effigie meg is égették, „quoniam fuerit homo vafer ac subdolos diabolicarum cogitationum faber optimus, cacodaemonis auxiliator”.

A szidalmazók nem mind olvasták Machiavelli műveit, inkább csak félremagyarázták. *A cél szentesíti az eszközt* – ezt nem Machiavelli írta, mégis az ő nevéhez tapadt. *A ragion di stato* (államrezon) szót sem írta le soha, mégis az ő számláját terhelték meg vele, hogy aztán terjedelmes irodalomban, még versekben is, taglalják káros következményeit. Pilátus is az államrezonnak engedett, amikor kiszolgáltatta Jézust hóhérainak... Gyanússá vált maga az államtudomány; Jean Bodint, noha nem helyeselte Machiavelli nézeteit, gyakran vele együtt ítélték el.

A tridenti zsinat, miután belátta, hogy hiába próbálkoznék meg Machiavelli kárhozatos műveinek *átírt* kiadásával, 1559-ben indexre tette őket. Vesztélyes lett leírni szerzőjük nevét; aki mégis hivatkozni akart rá, netán egyetértőleg, körülírásra kényszerült: „Quidam”, „un certo Autore”, „istorico fiorentino”; volt, aki anagrammába rejtette a tiltott nevet.

Némileg más a helyzet Angliában, ahol Róma már nem parancsolt. Szidalmazta Machiavellit, aki akarta (sokan), de lehetett mentegetni, sőt dicsérni is. Marlowe egyik darabjának prológusában Machiavelli megjelent a színpadon:

...eljövék, hogy megtekintsem
Ez országot s barátimmal vigadjak.
Nevem hiába gyűlölik sokan,
Megőriznek nyelvüktől, kik szeretnek...

A gonosz zsidót (a színmű főszereplőjét) mint tanítványát mutatta be, és méltányos elbírálást kért számára.³ Machiavelli divatos lett az angol irodalomban. Valaki megszámlolta: az Erzsébet-kori szerzők 395-ször írták le nevét vagy utaltak rá. Ben Jonson *Volponé*-jában Sir Politicus így adja elő életelveit:

Jól válogasd meg társaságodat
S szavaidat – és nehogy igazat szólj.

A vallás dolgában meg ne nyilatkozz,
Csak csodálkozz, hogy mennyiféle van,
S fogadkozz, hogy ha más se volna, csak

³ MARLOWE, *A máltai zsidó*, ford. RÓZSA Dezső = *Magyar Shakespeare-Tár*, VII, Bp., 1914, 103.

Az ország törvénye, azzal beérnéd,
Mint Monsieur Bodin és Machiavell.⁴

Shakespeare színpadán is elhangzott Machiavelli neve. A *VI. Henrik* harmadik részében Gloucester herceg (a leendő III. Richárd) beszél trónszerző szándékairól és mesterkedéseiről:

...tudok mosolyogni s ölni közben,
Helyest kiáltani, hol fáj szívem,
Orcáimat mű könnyel nedvesíteni,
Mintázni arcom minden alkalomhoz.

Én a kaméleonnak színt adok,
Alakot, ha kell, mint Proteus váltok,
Leckére fogom gyilkos Machiavell...⁵

Machiavellit Európa-szerte megbélyegezték egy III. Richárd-szerű figura, Cesare Borgia magasztalásáért;⁶ tanaiból eredeztették a Szent Bertalan-éj borzalmait; kárhoztatták mint a kegyetlenség, a csalárdság és minden egyéb politikai gaztett igazolóját; kiképzették az abszolutizmus és a zsarnokság ideológusának. De a hallali nem volt egyhangú. Bernardo Da Giunta az *Il Principe* első firenzei kiadásához írt előszavában védelmébe vette a művet, melyet már akkor dühödten támadtak, amikor még csak kéziratban terjedt; G. B. Busini 1549-ben a szabadság szerelmesének mondotta Machiavellit, igaz, csak magánlevélben („amava la libertà estraordinarissimamente”); 1578-ban G. M. Toscano nyilvánosan állt melléje, nem minden fifika nélkül: a firenzei politikus, szerinte, szándékosan adott rossz tanácsokat a zsarnok uralkodóknak, hogy sietesse bukásukat; Justus Lipsius, bár általánosságban megróttá „az etrúriai új Doctorokat”, dicsérte Machiavelli éles elméjét („ingenium acre, subtile, igneum”), és jóváhagyóan idézte nevezetes paraboláját: a fejedelem legyen erős, mint az oroszlán, és ravasz, mint a róka.⁷ A legnagyobb megértéssel – és értéssel – Francis Bacon szólt Machiavelliről, ismételten hangoztatott mondatában (mely az irodalmi ábrázolás számára is messzi távlatot nyitott): hálát kell adni Machiavellinek, mert azt írta le, amit az emberek tesznek, nem pedig azt, amit tenniük kellene.⁸

⁴ IV. felvonás, 1. szín. VAS István fordítása.

⁵ III. felvonás, 2. jelenet. NÉMETH László fordítása. – A *VI. Henrik* első részében York herceg így fogadkozik: „Alençon! Ez a hírhedt Machiavelli! Meghal, ha száz élete volna is!” (V. felvonás, 4. jelenet, ford. VAS István.) *A windsori víg nők* vendéglőse is emlegeti a hírhedt firenzeit: „Politikus vagyok, mi? Ravasz vagyok, mi? Machiavelli vagyok, ugye?” (III. felvonás, 1. jelenet, ford. DEVECSERI Gábor.)

⁶ Gennaro SASSO, *Machiavelli e Cesare Borgia: Storia di un giudizio*, Roma, 1966.

⁷ HARGITTAY Emil, *Justus Lipsius és Laskai János = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1996, 120–123.

⁸ „Est itaque quod gratias agamus Macchiavello et hujusmodi scriptoribus qui aperte et indissimulanter proferunt quid homines facere soleant, non quid debeant.” BACON, *Tractatus de dignitate et augmentis*

Machiavelli neve, híre és tanai tartósan két táborra osztották a gondolkodókat és politikusokat. Ellene foglalt állást Campanella, Vico, Hume, Voltaire, Nagy Frigyes, Jefferson, Friedrich Schlegel, Schopenhauer, Metternich, Carlyle, Proudhon, Széchenyi,⁹ tisztelőinek növekvő számát gyarapította Richelieu, James Harrington, Spinoza, Rousseau, Herder, Napóleon, Alfieri, Foscolo, Leopardi, Hegel, Fichte, Byron, Mickiewicz,

scientiarum, 1638, lib. VII, cap. 11. – Bacon e művét a 18. században kétszer is kiadták Magyarországon: 1756-ban Pesten (Landerer), két év múlva Egerben. A pesti kiadás Padányi Bíró Márton veszprémi püspöknek szóló ajánlással jelent meg. A hiú főpap elfogadta az ajánlást, de a könyvet aligha olvasta, mert Machiavelli dicsérete főlháborította volna. – ERDÉLYI János jegyzete Baconról: „Az erkölcsi filozófiát a *Sermones fidelesmunka* [= *Esszék*] által igyekvék gazdagítani, leginkább Montaigne és Machiavelli nyomain, s a maga gondolatával ékesítvén azokat.” (*Filozófiai és esztétikai írások*, Bp., 1981, 810.)

⁹ Széchenyi azt állítja, hogy ifjúkorában olvasta Machiavelli műveit (*Döblingi hagyaték*, I, 575), de idézni másodkézből szokta, Rousseau, ill. Lamartine nyomán (*Napló*, 1819. május 20–25., ill. *Döblingi hagyaték*, II, 288). Kései visszaemlékezésében a halhatatlan („unsterblich”) jelzővel illette a firenzei író, többnyire azonban pejoratív minősítésre használta nevét. „Er ist ein ungarischer Machiavell” – írta egy ismerőséről (*Napló*, 1821. szept. 24.). „Apponyi! Würst du ein Machiavell?” (*Napló*, 1847. jún. 29.) Különösen gyakori ez a minősítés Széchenyi döblingi szatírájában, Bach kormányának és Ferenc Józsefnek jellemzésére. „Machiavel körmei” (*Döblingi hagyaték*, II, 34, 125), „Machiavelli-fogások által lenyomorított szerencsétlen haza” (II, 46), Machiavelli „búze” (II, 252), „tempói” (II, 354), „patentje” (II, 550), „officinája” (III, 745), „Bach és adjutánsai Machiavelnek hű discipulusai” (II, 64), a Habsburg dinasztia „pffiffig Machiavelli-család” (II, 124), az uralkodó „Machiavellinek riválisa” (II, 189), „infamis calumnia és aljas indignitás azt állítani, hogy Ferenc József Machiavelnek iskolájába járt, holott Machiavelnek kellene, ha élne, Ferenc József tanodájában elismerni mesterét” (II, 111), a firenzei politikustól „Felséged még igen sokat tanulhatna, noha Machiavelli is nagy előmeneteket tehetne Felséged iskolájában” (II, 287). Széchenyi szótárában „kajánság, furfang, Tartuffe, Machiavell” egyet jelentett (II, 188). *A kelet népe* írásakor attól tartott, „netalán valahol lappangó Machiavelli okvetlen lángra lobbantja és örök gyászba süllyeszti a hazát” (első kiadás, 201). Ez a célzás nem Kossuthot illette, a Pesti Hírlap szerkesztője azonban magára vehette, s később, 1843-ban ő tulajdonított olyan módszereket Széchenyinek, „minőket legfőkébb Machiavel vagy Fra Paolo Sarpi tanácsai közt találhatnánk”. Széchenyi gyanúsítással vádolta ellenfelét; Kossuth visszavágott: „senki sem gyanúsít inkább s vastagabban, mint ő. Melyikünk áll tehát közelebb Machiavelhez?” (*Sz. és K. hírlapi vitája*, I, 388, 459–460.) – Machiavelli jelenlétét reformkori irodalmunkban még nem vizsgálták, ezért közlök néhány adatot. Kölcsey 1811 januárjában kivonatossan lefordította Pierre Bayle *Történeti dictionáriumának* Machiavelli-szócikkét (a kiadatlan kézirat V. 1978. jelzettel a Petőfi Irodalmi Múzeumban). Később, 1837. február 25-én Szemere Pálhoz írt levelében Machiavellit kora legjobb olasz írójának mondja. Eötvös József megszerezte Machiavelli összes műveinek 1833. évi firenzei kiadását, melynek előszava jó tájékoztatást ad európai fogadtatásáról (a példány megvan az Eötvös Könyvtár különgyűjteményében; lapszéli bejegyzések nincsenek benne). Eötvös véleményében megértés vegyült elutasítással. „Machiavelli neve századokon át közgyűlölet, sőt csaknem undor tárgyává vált”, de figyelembe kell venni, hogy „az olasz népnek függetlenségét és nagyságát célozó”, s ezt csak erős fejedelem által tartotta elérhetőnek. A 19. században, „midőn a népek állása nem kizárólag fejedelmek hatalmától függ”, Machiavelli tanítása már nem érvényes. Ha valaki az új korban írná meg az *II Principét*, „örültnék tartatnék”, és „Macaulay fényes védelme dacára” az emberek többsége szemében s Eötvös szerint is „nincs logika s nincsen ékesszólás, mely a machiavellizmust rehabilitálhatná”. (Eötvös 1556. és 1557. aforizmája az 1860-as évek elejéről: *Vallomások és gondolatok*, Bp., 1977, 502–503. További adatok BÉNYEI Miklósnál: *Eötvös József könyvei és eszméi*, Debrecen, 1996, 57–58.) Kemény Zsigmond többször idézte a „félreértett ember”-t, a „halhatatlan” és „lángeszű” író, aki „éles szemmel, de épés vérrrel vizsgálta korának politikai viszonyait”. „Ha neki teljes igaza volna, akkor világosan kiütnének, miként a polgári társaság szerkezete alapjaiban hibás [...] De – hála az emberiség nemtőjének – Machiavelli véleménye nagy részben valótlan”. (*Korteskedés és ellenszerei*, Kolozsvár, 1843, I, 57; II, 24–25.)

Musset, Macaulay, Quinet, Carducci, Marx.¹⁰ Soroljuk közéjük a magyar államférfit és költőt: Zrínyi Miklóst.¹¹

Az első magyar érdeklődők és az első támadás

A magyarországi értelmiség ismerkedése Machiavellivel idejekorán elkezdődött. Olvasta ezt vagy azt a művét Zay Ferenc, Zsámboki János, Istvánffy Miklós, az erdélyi humanisták köre (Kovacsóczy Farkas stb.), Révay Péter koronaőr, Lackner Kristóf soproni polgármester, Miskolczi Csulyak István református lelkész. Balassi Bálint megküldte Rimaynak a *Discorsi* latin fordítását.¹² Mindez jobbára valóban csak ismerkedés volt, Machiavelli gondolatainak hatását – Zrínyi előtt – nemigen lehet kimutatni. Inkább Gentillet és egyéb ellenfelei hatottak.¹³ Frisowitz Boldizsár a machiavellista ármányt emlegette *De virtute principum* című könyvecskéjében (1625); Alvinci Péter „Machiavellizatio”-nak nevezte Pázmány Péter egyik iratát (1620); Szepsi Korotz György „az olasz és spanyol patikákból származott” mérgektől óvott királytükre ajánlásában (1612); Esterházy Miklós Erdély fejedelmét, Bethlen Gábort ítélte el egy levelében machiavellista politikája miatt, azzal vádolva, hogy „az Machiavellus scholájában viszen bennünköt, s végre megtagadhatja az istent is az emberekkel” (1623).¹⁴ Megbélyegző szó az olasz író neve Bethlen Miklósnál is, Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának jellemzésében:

¹⁰ Machiavelli európai fogadtatásáról: Oreste TOMMASINI, *La vita e gli scritti di Niccolò Machiavelli nella loro relazione col machiavellismo*, Torino, 1883, I, 3–75; Pasquale VILLARI, *Niccolò Machiavelli e i suoi tempi*, I–III, Milano, 1895–1897, II, 421 skk.; Benedetto CROCE, *Storia della età barocca in Italia*, Bari, 1929, 70 skk.; Antonio PANELLA, *Gli Antimachiavellici*, Firenze, 1943; Giuseppe PRAZZOLINI, *Machiavelli Anticristo*, Roma, 1954; Luigi FIRPO, *Appunti i testi per la storia dell'antimachiavellismo*, Torino, 1961; Mario PRAZ, *Machiavelli in Inghilterra*, Firenze, 1962; Federico CHABOD, *Scritti su Machiavelli*, Torino, 1964, 108 skk.; Giuliano PROCACCI, *Studi sulla fortuna del Machiavelli*, Roma, 1965; Etienne THUAU, *Raison d'Etat et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Paris, 1966, különösen 52–102; Rodolfo de MATTEI, *Dal premachiavellismo all'antimachiavellismo*, Firenze, 1969; Jan MALARCZYK, *La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia*, Varsó, 1969²; *Atti del Convegno internazionale su Il pensiero politico di Machiavelli e la sua fortuna nel mondo*, Firenze, 1969; Claude LEFORT, *Le travail de l'oeuvre: Machiavel*, Paris, 1972; Emile GASQUET, *Le courant machiavélien dans la pensée et la littérature anglaises du XVIe siècle*, Paris, 1974; Sergio BERTELLI, Piero INNOCENTI, *Bibliografia machiavelliana*, Verona, 1979 (a kiadásokról a 19. század végéig, a hatásról a 247 lapra terjedő bevezetőben).

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964²; T. KLANICZAY, *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi = Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di M. HORÁNYI e T. KLANICZAY, Bp., 1967.

¹² M. KAPOSÍ, *Le prime tracce dell'influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese = Italia ed Ungheria, i. m.* Újabbán előkerült adatok: *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, Szeged, 1983 (Adattár, 11), 128 (Brutus Mihály), 425 (Batthyány Boldizsár), 538 (Mikulich Sándor).

¹³ Adatok Iványi Béla gyűjtéséből: *i. m.*, 421, 515, 525, 528.

¹⁴ Az Esterházy-idézet: *Történelmi Tár*, 1881, 716.

„Nagy kár volt, szép nagy elméjét és egyéb kvalitásit mint büzhítette el az a hallatlan sordida inexplibilis avaritia et versutia Machiavello subtilior...”¹⁵

A kutatás alapos munkával tárta föl ezeket az adatokat, arra azonban senki sem gondolt, hogy prédikációs irodalmunkat bevonja a vizsgálódás körébe.

Machiavelli műveit nemcsak világi személyek forgatták, hanem egyháziak is, különösen a fő ellenfelek, a jezsuiták. Pozsonyi rendházuk könyvtárában megvolt az *Il Principe* 1604. évi kölni kiadása, valószínűleg Pázmány hagyatéka.¹⁶ 1627. április 22-én a császári tanácshoz írt levelében az érsek machiavellizmussal vádolta Bethlen Gábort: „Certum est, Betlenii fidei non fidendum. Nam ipse nec promissa, nec aliud curat, sed occasionem, et juxta Machiavelli rationem di Stato, ubi Occasionem habet promovendae suae rei, nulla ipsum obligatio retinet.”¹⁷

Egyházi szónokaink közül először Illyés András beszélt Machiavelliről, pünkösöd után XIX. vasárnapra írt harmadik prédikációjában. Ez a tudós kanonok több művet fordított olaszból,¹⁸ lehet, hogy Machiavellit is az eredeti nyelven olvasta, de használhatta az *Il Principe* 1660-ban megjelent új latin fordítását is. Ahhoz, hogy az indexre tett szerzőt tanulmányozhassa, engedélyt kellett kérnie fölötteitől, s ezt mint erdélyi missziós püspök meg is kapta, hogy az eretnekekkel vitatkozni tudjon.¹⁹

Prédikációjának perikopája Máté evangéliumából való: „Sokan vannak a hivatalosok, de kevesen a választottak.” Az Ótestamentum Istent sashoz hasonlítja, ugyan miért? Mert „a sas három tojást bocsát, melyekből három csirkét kikölt, melyek közül kettőt megvet és egyet megtart. Az Úr Isten azért a sashoz hasonlítottat, mivel oly kevesen vannak választottak a keresztények közül, hogy csak egynek láttatik.” Tudnia kell ezt mindenki-

¹⁵ BETHLEN Miklós *Önéletírása*, Bp., 1955, II, 69. Machiavelli egy erdélyi olvasójáról: „nem ok nélkül mondotta, bátor tréfából, Gyerőfi György Telekinek, mikor egyszer Machiavellust hányta szemére Gyerőfinek, hogy örökké olvassa: De uram, úgy segíjen, ha ma Machiavellus itt Erdélyben laknék, megköszönné, ha a konyha- vagy sütő-szekered kocsiságára méltóztatnád, annyira vagyok a te eszed Machiavellustól.” (Uo., I, 364.)

¹⁶ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979, 97.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter *Összeíjtott levelei*, Bp., 1910, I, 594.

¹⁸ A szerk. megj.: Már Illyés Andrást megelőzően, az ő prédikációs intelméhez és Pázmány politikai minősítéséhez nagyon hasonló értelemben a jezsuita Rényes István is írt Machiavelli követőről. 1684-ben egy kamarai tanácsosról elmondott halotti prédikációjában dicséretképpen hozta föl, hogy a tanácsost a császár iránti hűségétől az erdélyiek sem ígérgetéssel, sem kétszeri fogsággal nem tudták eltéríteni, hiába unszolták a „Machiavellisták méznek színe alatt mérget forraló beszédekkel” (RMK I, 1344). Az Illyés prédikációskötetének megjelenését megelőző évben, 1695-ben pedig ismeretlen jezsuita szónok az emeritus nyitrai püspök temetésén prédikált arról, hogy a halott nem olyan életet élt, mint az álnok „Machiavellisták, kiknek nyelve mézzel foly, de a szíve mérget forral; hanem egy nyomon jártatta nyelvével a szívével” (RMK I, 1480).

¹⁹ KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, EPhK, 1927, 24–31.

¹⁹ Az engedélyező iratot Szörényi László megtalálta az esztergomi Primási Levéltárban. – Illyés Andráséhoz hasonló eset: Tommaso Thomassi olasz szerzetes 1712-ben megbízást kapott Cesare Borgia életrajzának megírására. Hogy e munkához az *Il Principét* elolvashassa, engedélyt kellett kérnie. (Georges MOUNIN, *Cinq interprétations de Machiavel*, La Pensée, 1956. január–február, 110.) De nem volt könnyű megkapni az engedélyt. 1610-ben a velencei császári követ kérését elutasították, s még 1752-ben is A. M. Bandini, a firenzei Biblioteca Marcuelliana igazgatója csak sok huzavona után és nagy protekcióval jutott hozzá. (PROCACCI, *i. m.*, 326–327, 345–346.)

nek, akár papi, akár világi személy, mégis azt látjuk, hogy „csaknem minden gyülekezeti a keresztényeknek”, vagyis minden társadalmi réteg, nem egyéb, mint (Salvianus püspök szavaival) „sentina vitiorum, posadéka a bűnöknek”. Kárhozat vár a bűnpártoló nemesurakra, az uzsorásokra, a fajtalan leányokra, házasságtörő asszonyokra, a botrányos viselkedésű szerzetesekre. A bűnösöknek ez a rendenkénti felsorolása, a hierarchiához igazodva, természetesen azzal kezdődik, amit én a végére hagytam: a fejedelmekkel; „kik noha vallástétellel kereszténynek és pápisták legyenek, mindazáltal annyira ördögiek, hogy Makiavellustól találatott állapot átkozott okának vezetését követvén, nemcsak kedveznek és segítséget adnak a pogányoknak és eretnekeknek, hanem elhíják is azokat, hogy az élő Úr Istennek Anyaszentegyházát elveszessék”.²⁰

A sas tojásainak allegorikus magyarázata jól mutatja, hogy Illyés András (mint prédikátortársai még jó sokáig) a középkori gondolkodás hagyományát követte; ezzel a szemlélettel Machiavellit csak elítélni lehetett.

Csúzy Zsigmond és az udvari nyalkák

Kiváló pálosrendi hitszónokunk 1723 és 1725 között négy testes kötetben adta ki prédikációit,²¹ s mindegyik könyvében szólt (név szerint említve kilencszer) Machiavelli veszedelmes tanairól és követőiről. Ezek „fortélyos csalárdsággal palástolván s Machiavellussal bélelvén mindeneiket, a jót is gonoszknak, a gonoszt is jónak tettetik, és úgy árúlják a cigánnyal süt [!] béna lovokat, cifra cégér alatt zeverlicájokat,²² és úgy adják föl a bűdös húst a jó lével, s úgy is öntik alá ravasz forrójokat...”²³ Kerül az ilyeneket, „úgy ójad magadat ezektől az ördögi fortélyal bélelt és tündér színhányással kendőztett, maszlagos konkolyt hintő ellenséges nem ember emberektől és báránybőr alatt álnok dühösségeket palástoló mérges farkasoktól, hogy soha, még csak nyájas szóban is vélek ne eredj, vélek ne társalkodjál, ne szövetkezzél, annál is inkább ne atyafiaskodjál, mert álnok gyilkosok, fortélyos Machiavellusok, kik Joáb és Júdás csókjával fedezgetik éles töröket, és mind a két emberben [azaz testi és lelki mivoltunkban] vérszopó kegyetlenséggel meg akarnak ölni”.²⁴ Sokféle betegség van, fülnek, szemnek, orrnak, fogaknak

²⁰ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige*, Bécs, 1696, II, 438 skk.

²¹ *Zengedező síp-szó*, Pozsony, 1723 (= *Sípszó*); *Lelki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*, Pozsony, 1724 (= *Lelki éhség*); *Evangeliomi trombita*, Pozsony, 1724 (= *Trombita*); *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony, 1725 (= *Morzsalék*).

²² Nyúlós bor, melyet a kocsmáros fölkevert vagy más borral elegyített, hogy eladhatóvá tegye. GOMBÓCZ Zoltán, *A bor*, MNy, 1906, 197. – Csúzy szókinséről: RÉTHEI PRIKKEK Marián, *Csúzy Zsigmond szavai*, Bp., 1909 (Nyelvészeti Füzetek, 59). Vitatkozik vele SIMAI Ödön, *Csúzy Zsigmond szavai*, MNy, 1911. Lásd még ANGYAL Endre, *Csúzy Zsigmond magyarsága*, ItK, 1957.

²³ *Trombita*, 481–482. – Hasonló szöveg Nyéki Vörös Mátyás versében, a csalárd világról: „Másutt árúld, cigány, hát béna tovadat, Mert itt nem találod most fel vásárodát. Hízlekedésedből értem szándékodat, Állj tovább, hogy alám ne öntséd forródat.” (RMKT XVII/2, 176.)

²⁴ *Trombita*, 492. – Joáb az ótestamentumi Dávid király hadvezére volt; akit csók szimlézésével megcsalt és törével leszúrt: Amasa, Absolon főtisztje. Az esetet Csúzy többször említi.

sokféle nyavalyája; veszélyesebbek a lelki betegségek: az üdvös intésekre nem is hederítő süketség, az irigykedő látás stb. „Némellyeknek a szíve fáj, [...] de inkább, hogynem szíves jóakarók [lennének], hanem Machiavelisták, és álnok csalárdsággal s színes barátsággal palástolják gonosz szándékokat”.²⁵ De hiába minden színlelés, a gonosztságot nem lehet eltitkolni Isten elől; „haszontalan Machiavellussal palástolt údvári fogásunk, ámbár fényes cégér alatt áruljuk bűdös borunkat; titkos kamarákban avagy setét barlangokban teljesítsük bé gonosz szándékunkat”, mert mint Habakuk próféta megmondotta, kiáltanak a falból a kövek, kikiáltják „a te gonosz cselekedetidet, húzásodat, vonyásodat, mellyekkel lest hányván felebarátodnak, árkot ástál alája...”²⁶

Minden intő szó ellenére a rossz könyvek terjesztik a fondorlatos machiavellista viselkedést. „Miért olvassátok ti, világ fiai és a hazugság szüléjének [az ördögnek] erőszakkal tisztet, méltóságot, kincset, gazdagságot horgászó zsoldosi, miért olvassátok Mazarinust,²⁷ miért Carpczopiuszt²⁸ és istentelen Machiavellust, több sennyedékes, tiltott könyvekkel? hanem hogy azokból ravaszságot, álnokságot, hamisságot, hazugságot, egy szóval tündér [= állhatatlan] barátságot tanuljatok”.²⁹ „Senki két úrnak nem szolgálhat” – mondja Máté evangéliuma, az ördög azonban mint egyik úr szolgálatot követel magának. Az embernek két füle van; az ördög álnok kívánsága szerint az egyik „figyelmezzon az igazságra; a másik az ajándékban hozott pénz pengetésre; eggyik az Isten ígéjére, a másik a veres énekekre,³⁰ a trágár beszédre vagy fondorkodó becstelentésre”. Két lábunk, két térdünk van; az ember „eggyel térdepeljen az Istennek, mással reverenciát hajtson

²⁵ *Morzsalék*, 404.

²⁶ *Lelki éhség*, 40.

²⁷ Mazarin, ellenfelei szerint, testestül-lelkestül machiavellista volt. „[I]l a été conçu de l'esprit de Machiavel” – írta 1652-ben egy francia röpirat. (THUAU, *i. m.*, 59.) Azzal vádolták, hogy machiavellista tanácsaival megrontotta uralkodóját. 1691-ben *L'Alcoran de Louis XIV ou le Testament du cardinal Jules Mazarin* címmel pamflet jelent meg, mely így beszélteti szereplőit: „Mazarin: Figlio mio, en quoi croyez vous? Louis XIV: En Nicolas Machiavel, Secrétaire et Citoyen de Florence.” (Idézi KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976, 195.)

²⁸ Carpczopius (másutt Kárczopius): Johann Gottlieb Carpczov szászországi evangélikus teológus (1679–1767). Csúzy nyilván korai munkáját (*Introductio ad libros canonicos Veteris Testamenti omnes*, 1721) sorolta a „sennyedékes tiltott könyvek” közé – 1724-ben! Meglepő ez a gyors reakálás, de kérdés, hogy olvasva ismerte-e meg a nagy terjedelmű, háromkötetes művet, vagy csak hallomásból, felületesen tájékozódott felőle. Carpczov ugyanis nem szolgált rá, hogy Machiavellivel és Mazarinnal egy sorban említsék. A Szentírásról konzervatív nézeteket vallott, cáfolni igyekezett a bibliakritikusok (Spinoza stb.) állításait, akik szerint Mózes a Genézis szövegét korábbi följegyzésekből, szájhagyományból szerkesztette össze. Az ortodox teológus kitarított emellett, hogy a Bibliában minden szó isteni inspiráció műve, még a zsolttárok sorrendjét is ez szabta meg. Csúzy valamit félreérthetett, vagy az elítéléshez elég volt neki, hogy a szerző eretnek. – A bibliakritikáról: Georges GUSDORF. *Dieu, la nature, l'homme au siècle des Lumières*, Paris, 1972.

²⁹ *Lelki éhség*, 540.

³⁰ Szerelmi ének. Csúzynál gyakori (*Sípszó*, 6, 279, 332, 596, 685; *Lelki éhség*, 271, 369, 400, 484, 499; *Trombita*, 610; *Morzsalék*, 231, 393, 429). Másutt ritkán találok Csúzy szavával. Sartori Szabó János, egy kegyes könyv fordítója, Elöljáró beszéde végén a „vörös énekek”-től óvja olvasóit. (*Arnó Jánosnak az igaz kereszténységről írott négy könyvei*, Jena, 1741.) Egy csíksomlyói passió (1759) szerzője a „guzsalyasba gyűlt denevér leánkák”-tól kérdezi: „Valjon fonástok közt a Kristusnak haját Nemde nem tépitek, fujván veres zsolttárt.” (*Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, kiad. FÜLÖP Árpád, Bp., 1897, 130.)

bal-szeretőjének; eggyel restelkedve lépjek a templomban, mással nagy frissen ugorjék a táncban”. És amit ismét a végére hagytam, bár Csúzynál a testrészekre is érvényes középkori hierarchia szerint a sorozat élén áll: két szemünk van, „eggyik az oltáron vagy az imádságos könyvön függjön, a másika pedig Venus testhányó ékességével feltrágyázott [= fölcicomázott] feslett személy körül egéreljen; eggyik istenes dolgokat, szent históriákat vagy prédikációs postillákat olvasson, Machiavellust, Fredrot,³¹ Mazarenust, Palingeniust,³² Kárczopiust vagy más tiltott könyveket olvasson s vizsgáljon szüntelen az másik”.³³

Machiavelli említéséhez többször társul Csúzynál egy különös szó. Megromlott a világ, „nincs kinek hinned; palástoló szép szín és údvári tömjén alatt bélépett az ördögi practika és Machiavellussal a *pseudo-politia*”.³⁴ „Oh boldogtalan idők! ó állhatatos állhatatlanságok! nem hogy ellenséginket szeretnők, sőt jóakaróinknak is gyakorta veszedelmes árkot ásunk alájuk; ravasz tettetéssel forr bennünk a méreg, buzgó szeretetünk szinte mint a kéreg; megvonja keziját a nyomorút fíreg, hogy bosszúját állja mind csekély, mind öreg.”³⁵ Tündér színhányással uralkodik mindenütt a Machiavellus; igazán

³¹ Andreas Maximilianus Fredro (meghalt 1679-ben), politikai író, a „Jengyel Tacitus”. Két munkáját, Csúzy halála után, Kolozsvárt kiadták a jezsuiták: *Norma Principum Christianorum* (1750), *Monita politico-moralia* (1755). Meglepő, hogy Csúzy a kártekonny írók közé sorolta. Nyilván azért, mert Fredro, bár nehány-szor elítélően említi Machiavellit („igneus ab Hetruria Politicus”, *Norma*, 26), átvett tőle gondolatokat, és az uralkodónak a színlelést javasolta („Prudenter dissimula”, *Norma*, 69; lásd még *uo.*, 105, 114, 117, 120, 123, 141. stb.). Jellemző tanácsai: a fejedelem nyilvánosan böjtöljön (*Norma*, 24), ellentétben Jézus tanításával („ne videaris hominibus jejunans”, Mt 6,18); a követ utánozza kiküldetése helyének szokásait, Magyarországon például vegyen részt az italozásokban (*Norma*, 117). – A fredronistákat a később idézendő Kósa Benedek is elítélte.

³² Marcellus Palingenius, itáliai költő, a 16. század rejtélyes alakja. Volt, aki Marsilio Ficinóval azonosította; más úgy tudta, lutheránus szimpátiái miatt holttestét kihantolták és megégették. Bizonyos csak az, hogy a ferrarai hercegi udvar szabad szellemű köréhez tartozott. *Zodiacus vitae* című, a csillagjegyek szerint tizenkét részre tagolt latin költeményében élesen bírálta az erkölcstelen szerzeteseket („Raptores, moechi, puerorum corruptores, Luxuriae atque gulae famuli”) és a pápaságot, ezért az egyház indexre tette. Pierre Bayle elismeréssel írt róla *Történeti dictionarium*-ában („son Zodiaque est rempli de bonnes choses”), de ami neki tetszett, az Csúzyból csak felháborodást válthatott ki. (Az idézet a *Zodiacus*-nak az Oroszlán jegyű, V. könyvéből való, az 1721. évi hamburgi kiadásban a 99. lapon.) – Palingenius művének 1594. évi baseli kiadása megvolt a református Miskolczi Csulyak István könyvtárában (RMKT XVII/2, 347). További adatok a *Zodiacus* hazai olvasottságáról: *A magyar könyvkultúra múltjából*, 151; *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533–1657, Budapest–Szeged, 1986 (Adattár, 13), 76, 127; II, 1588–1721, Szeged, 1992 (Adattár, 13/2), 63, 91, 134; *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, Szeged, 1990 (Adattár, 15), 20, 100, 175; *Erdélyi könyvesházak*, II, Szeged, 1991 (Adattár, 16/2), 7, 40, 46, 151, 187. Csúzy, úgy látszik, hiába óvott a veszedelmes könyvtől.

³³ *Morzsálék*, 586. – Azt a magatartást, mely Istennek és az ördögnek egyaránt igyekszik a kedvében járni, sok író azzal jellemezte, hogy az ilyen ember mind a kettőnek gyertyát gyújt. (Lásd erről DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992, 212–213.) Érdekes, hogy Csúzy éppen ezt a leggyakoribb, a folklóriba is bekerült példázatot mellőzte.

³⁴ *Trombita*, 471.

³⁵ Versbetét prózában. Csúzy gyakran idéz verset, többnyire Beniczkytól. Ezúttal nem sikerült megállapítanom, kitől való az idézet.

ateista a hízelkedő itaista;³⁶ hányja kelepcéjét s palástolja törét az údvari pseudo-politicus, míg szomszédjának ki nem tolja szemét, vagy jó pajtársának ki nem szíja vérét.”³⁷

A pseudo politicus (vagy politia) gyakran használt szava Csúzy Zsigmondnak. Egy helyt értelmezi: „a világi pseudo-politicusok, azaz a képmutató jóakarók és údvari nyalkák”.³⁸ Udvaroncokról van szó tehát (tágabb jelentéssel: a világban forgolódókról), akik Machiavelli tanácsai szerint viselkednek. „...Az tányérnyaló údvariak hízelkedésre, a pseudo-politicusok ördögi fortélyra vezetnek”;³⁹ hibáikat „amaz hamis és színhányó údvari pseudo-politicusok ravasz tanácsa szerint” tettetéssel palástolják.⁴⁰ Jézus a bűnösökkel is barátságosan bánt; „az údvari pseudo-politia mást hoz magával, ti. hogy a jóakaró barátodnak se higgy soha”.⁴¹ Szerencsés, aki embertársaihoz eszesen alkalmazkodni tud, „nem [pedig] képmutató vagy színhányó, ravasz údvari fortélyal, pseudo-politiával”.⁴² A szerzetesi élet nem egyéb, mint hortus conclusus, „Egyiptusból, azaz a pseudo-politiának, álnok ravaszágnak számtalan bálványával teljes tündér világból általplántált gyönyörűséges kert”.⁴³ Krisztus három apostolt vitt magával, hogy tanúi legyenek színéváltozásának; ők a hit, remény, szeretet hármasságát jelképezik, „mellyekben vastagon kell meggyökerezni és azok nélkül éppen nem szűkölködni, valaki áruló Júdással, vagyis a vérszopó gyilkosokkal, vagy a magok erejében s érdemében bizakodókkal, avagy is a tündér színhányó, álnok kettősökkel, ravasz pseudo-politicusokkal a dicsőségnek Tábor hegyétől s végre a mennyei boldogságtól gyalázatosan el nem akar rekesztetni”.⁴⁴ Az Anyaszentegyházon kívül senki sem nyerheti el az örök üdvösséget, bármit „csácsogjanak az eszeveszett világ pseudo-politicusi, alétván, hogy minden akárminémű vallásban is üdvözülhet, ha Istenét szolgálja”; az ilyen vélekedés „údvari vallás”, ellenkezik a Szentírással.⁴⁵ A fősvények, a részegesek, a hashízaló dúsgazdagok, a „tisztátalan Kupido szemtelen zsoldosi” az ördögnek szolgálnak, „mint az údvari pseudo-politicusok, a világ tündér fiai, kiknek végzett törvények és gonoszúl bevett szokások még a

³⁶ Az itaista szótárainkban nem található. Értelme számomra nem világos. (Latin ita = így; aki mindenre rábólint?) Valószínűleg Csúzy leleménye, másutt nem olvastam; az efféle szójáték viszont gyakori Csúzy prédikációiban.

³⁷ Sipszó, 696.

³⁸ Morzsálék, 569. – A nyalka a „nyal” szó származéka. A TESz „tányérnyaló”, „torkos”, „dözsölő”, „kevély”, „hízlegő” jelentéseit ismeri. A NySz számos 17. századi példáját közli: „jobb hőlítig özvegyen maradni, hogysem éretlen nyalkához menni” (Pázmány); „udvarokban részegeskedő, nyalakodó katona” (Zrínyi); „nyalka udvariak” (Derka György). Rimay János *Udvar s irégy tiszték* kezdetű versében „az udvari, nyalakodást hozó rosz élet”-et írja le. Káldi szerint a rossz kereszténynek szolgálai „nem valami emberséges emberek, hanem nyalkák, udvar hazugi, pohár mellett szállók, hazudozók, semmirekellő henyék” (*Az vasárnapokra való prédikációknak első része*, Pozsony, 1631, 101). Csúzynál a „nyalka” mindig az udvaroncok jelzője, pl. *Leiki éhség*, 14, 512. Idővel a régi jelentések elmaradtak, s a szó értelme „daliás” lett („nyalka kuruc”).

³⁹ *Leiki éhség*, 61.

⁴⁰ *Uo.*, 52.

⁴¹ *Morzsálék*, 289.

⁴² *Uo.*, 667.

⁴³ *Sipszó*, 350.

⁴⁴ *Leiki éhség*, 475.

⁴⁵ *Trombita*, 36.

Sátánnak is nagy gyertyát gyújtani”.⁴⁶ Az Úr szigorúan ítéli meg azokat, akik „két részre sántikálván, mint a pseudo-politicusok, [...] úgy kívánnak szolgálni az Istennek, hogy meg ne bántsák az ördögöt”.⁴⁷ Mit lehet ezek után még felhozni a pseudo-politicusok, vagyis a szó tág erkölcsi értelmében vett machiavellisták rovására? Csúzy Zsigmond roppant találékony: idézetek tömegét prezentálja, mégpedig – ami itt kissé meglepő – a Bibliából és az egyházatyáktól. „A pseudo-politicusoknak, a fortélyos údvariaknak, a csalárd pajktársoknak vagy akármely néven nevezendő álnok képmutatóknak tulajdonokból kölcsönözött valóságos leábrázolásokkal sok jeles képezéseket sajdétom a Bölcsesknél. Maga édes Üdvözöttönk kigyóknak és vipérák fajzatának nevezi őket, és hol festett koporsóknak, hol ragadozó farkasoknak; Szent Ágoston doctor ravasz rókáknak; Szent Gergely és Bernárd Anti-Krisztus tagjainak; Szent Cyprianus átkozottaknak; Theodoretus párdúcoknak; Athanásius Sátán mátyrominak; ki Sodoma almáinak, ki ördögtől megszállott vak vezéreknek; Aranyszájú Szent János pedig, és többeken, megtestesült ördögöknek.”⁴⁸

A *pseudo-politicus* kifejezés gyakori használata jellemző színt ad Csúzy Zsigmond írásainak, de a szó nemcsak sajátja, itt-ott előfordul másoknál is. A jezsuita Szabó István egyik prédikációjában: „A Pseudo Politikusokat így írja le egy valaki [vajon ki?]: *Est animal rationale ita serviens Deo, ut non offendat diabolum*. Olyan ember, úgymond, ki úgy szolgál az Istennek, hogy az ördögöt meg ne bántsa.” Csúzy hatására lehetne gyanakodni, hiszen ugyanez az idézet, latinul vagy magyarul, háromszor is megvan nála, mindannyiszor mint a pseudo-politicusok életelve,⁴⁹ de valószínűbb, hogy közös forrásból citáltak. „Kik legyenek pedig azok – folytatja Szabó István –, feltekerje az ember jól az eszét sokszor, hogy megismérje.” Mert „belső állapotjokat soha magok külső viselésekben ki nem mutatják; más jő ki a szájokon, más fekszik szívekben és elméjekben. Nem Kristus, hanem Lysander⁵⁰ és Machiavellus iskolájában tanultak, azoktól vették azt a tudományt, mellyel ellene mondván az igazság Mesterének, a Kristus Jézusnak, magoknak romlást, veszedelmet és kárhozatot okoznak”.⁵¹

Csúzy Zsigmond és Szabó István közös szava még föl-fölbukkan néhányszor a 18. században. A ferences Kósa Benedek írja: „Bóldogtalan sors! mit nem értünk még végtére

⁴⁶ *Morzsalék*, 540.

⁴⁷ *Lelki éhség*, 310.

⁴⁸ *Trombita*, 482.

⁴⁹ *Lelki éhség*, 310; *Morzsalék*, 78, 540.

⁵⁰ Lysander (Lüszandrosz) spártai vezérről Plutarkhosz azt beszéli (a *Párhuzamos életrajzok* róla szóló fejezetében), hogy csalárdassággal ért el hadi sikereket, s amikor ezt erkölcsös honfitársai a szemére hányták, így válaszolt: Ahova nem ér el az oroszlánbőr, meg kell toldani a rókaéval. Az *Il Principe* szerzője, bár nem hivatkozik Plutarkhosz hőisére, az ő szellemében ajánlotta a fejedelmeknek, hogy egyesítsék az oroszlán erejével a róka ravaszágát, Montaigne pedig már arról írt, hogy Lüszandrosz tanácsa a korabeli politika és hadtudomány szélében érvényesített alapelve lett (*Essais*, livre I, chap. V). A spártai vezér és Machiavelli neve tartósan összekapcsolódott. Együtt emlegette őket Francis BACON is (*De dignitate et augmentis scientiarum*, Buda, 1756, 543). Egy francia pamfletista a „les disciples de Lysandre et de Machiavel” kifejezéssel élt, ennek hasonmása Szabó Istvánnál a „Lysander és Machiavellus iskolája”. (A francia szavak: Bédé de la GORMANDIÈRE, *Discours d’Etat sur la protection des alliés*, 1614; idézi THUAU, i. m., 206.)

⁵¹ SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnap predikációk*, Nagyszombat, 1746, III, 38.

hazánk fiaiban és hazánkban? Már látjuk az antikristus előnyargalóit, sok pseudo politikusokat, álorcás farizeusokat, Makhivellistákat, Fredronistákat, Indifferentistákat, és ami több: Istent felejtő vagy ismérni nem akaró Athaeistákat.”⁵² Rendtársa, Kováts Ágoston így panaszodik: „hány pseudo politikusokat, akarom mondani világ tetszése szerint élő gavallérokat támasztott a pokolbéli ellenség”; a megfeszített Üdvözítőt „boszontják” véteikkel, „a Pseudo-Politicusok, az elfajult világnak hívságos tudománya és tetszése szerint élő gavallérok, szokott álnokságokkal, kelepécét hányó beszédekkel, az együgyűeknek megejtésével, az igazságnak felfogatásával”.⁵³

A machiavellisták pseudo-politicusi minősítését minden bizonnyal Csúzy Zsigmond vezette be irodalmunkba, de nem külföldi előzmények nélkül. A *politica* Machiavellinél a „malgoverno” ellentéte; politikus az, aki jól igazgatja az államot. Ellenfeleinek nagy rohamában a szó értelme megváltozott, a *politicus* (és a *politia*) pejoratív jelentést kapott.⁵⁴ A németalföldi Lessius meghatározása szerint (1613): „Politicus vocamus [qui] omnem Religionem ad Politiam, sive statum politicum referunt”, s a fő példa természetesen Machiavelli, „princeps Politicorum”.⁵⁵ Giovanni Botero ördögi lelkeknek, a sátán eszközeinek mondta a politikusokat.⁵⁶ Campanella szinonimaként használta a politikus, a libertinus és a machiavellista szavakat.⁵⁷ Egy francia jezsuita megalkotta a „politiolatria”

⁵² KÓSA Benedek, *Dux fortium*, [...] *Szent István, Nemes Magyar Hazánk Első Koronás Apostoli Királya Dicsőségének le ábrázolása*, Kassa, 1767.

⁵³ KOVÁTS Ágoston, *Alkalmatos és alkalmatlan rajta létel. Az az: A keresztényi szent erkölcsöknek követését nyomban sürgető prédikációk*, Pest, 1802–1805, első esztendő, első rész, 439; második esztendő, első rész, 314–315. – Faludi Ferenc nem használta a *pseudo-politicus* kifejezést, de a *Nemes úrfiban* (1771) igen jó leírást adott, angol forrása nyomán, a rokonértelmű „agyafürt lator Politicus”-ról, aki „a mostani világ szokása szerint, ezer mesterséggel forgolódik. Nem jár a csapásban, kerül az igyenes közönséges ösvényt, minden lépése hamis, csavarog, hogy nyoma ne lássék; földi, rejti minden dolgát, hogy rajta ne kaphják; tüledrül hozzádra vetemedik, színét, szavát változtatja, más a kezdete, más a vége, más a szándéka, más a cselekedete, ajánlása árusulás, hízkelkedése megkerülés, mikor ígér, nem ad, mikor felbízta, elhagy.” (FALUDI Ferenc *Próza művei*, Bp., 1991, 290.)

⁵⁴ A *politice* szó jelentésváltozásáról az angolban: PRAZ, *i. m.*, 106–115, sok-sok példával. „...la parola *politice* [...] fosse per gli elisabettiani sinonima di *Machiavellian*.” (106.) Ugyanilyen jelentésváltozást figyelt meg spanyol nyelvterületen José Antonio MARAVALL, *Maquiavelo y maquiavelismo en España = Atti del Convegno...*, a 10. jegyzetben *i. m.*, 86–92. Machiavelli heves támadója, Ribadaneira spanyol jezsuita már könyve (1595) címében elítélte a korabeli politikusokat, az eredetinel is erősebben az olasz fordítás (1599) címe: „Machiavelli, dannato autore, e i Politici (così indegnamente chiamati) di questo tempo.” (PROCACCI, *i. m.*, 165.) – Ribadaneira nem volt ismeretlen nálunk. Jezuista rendfőnökökről írt munkájára Káldi kétszer is hivatkozik (*i. m.*, 130. és *Az innepekre-való prédikációknak első része*, Pozsony, 1631, 126), egy nem azonosítható művét Csúzy idézi (*Morzsatek*, 652). – Idő múltán a pejoratív színezet lekopott a *politicus* szóról. ALEXOVICS Vazulnál a 18. század végén már csak városi embert jelent (*Ünnepnapi prédikációk*, Pest, 1789, 460, 463).

⁵⁵ THUAU, *i. m.*, 93. – Leonardus Lessius (1554–1623) egy munkája magyarul is megjelent: *Tanácskozás, melyet kelljen a különböző vallások között választani*, ford. VÖRÖSMARTI Mihály, Pozsony, 1611.

⁵⁶ „Ingegni veramente empi e malvagi, animi diabolici e destinati all’inferno, autori di un’orribile bestemia, anzi d’un espressissimo ateismo, [...] instrumenti vivi di Satanasso.” Giovanni BOTERO, *Del dispregio del mondo*, 1584; idézi de MATTEI, *i. m.*, 234.

⁵⁷ Tommaso CAMPANELLA, *Atheismus triumphatus*, 1631; de MATTEI, *i. m.*, 248.

szót, mely nem más, mint „Atheopoliticorum deliria”.⁵⁸ Az államreazon fogalma is rendszerint megbélyegző jelentést kapott abban az elképesztő mennyiségű irodalomban, mely Botero sorozatnyitó könyve, a *Della Ragion di Stato* (1589) után elárasztotta Európát, többnyire latinul, hogy mindenki olvashassa.⁵⁹

Mindezek a szemantikai fordulatok nem maradtak ismeretlenek Csúzy Zsigmond előtt, szóhasználatában igazodott hozzájuk. Statista = (pseudo-)politicus = machiavellista = ateista: az egyenlősítéseknek ez a sora az ő véleménye is, a *ragion di stato* pejoratív kifejezést (latinul) ő is leírta. „...Amit a világ jónak ítél, azt mint gonoszt utálja az Isten (példának okáért a statisták atheismusát és a fortélyos údváriak pseudo-politiáját)”.⁶⁰ „...Mít ítéljek azokról, akik az okosság vitorlája nélkül a tündér világ moslékos zavarába merülnek, s mint a vizet, úgy isszák az istentelenséget,⁶¹ és a pseudo-politiával, azaz az údvári ravaszsgal s rationem status Argillus palástját viselvén szemek előtt, arra fordítják köpönyegeket, amerre a szél fúj, s valamint itaistáknak, úgy ateistáknak, akárom mondani, valóságosan istentagadóknak neveztethek?”⁶²

⁵⁸ Claude CLÉMENT, *Dissertatio christiano-politica*, 1636; de MATTEI, *i. m.*, 244.

⁵⁹ A témáról: Friedrich MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München–Berlin, 1924. Egy 17. századi meghatározást idéz THUAU, *i. m.*, 103: „Status ratio est ratio diaboli.” J. A. MARAVALL több példát közöl az államreazon (razón de Estado) szó gúnyos elferdítésére. Jerónimo de Zeballos: „no es razón de Estado, sine Estado sin razón”; Quevedo: „sinrazón de Estado”; Jerónimo Gracián: „razones de establo [= istálló] que no es Estado” (*Acti del Convegno*, 95). Hazai elitélő említése CSETE Istvánnál: „Ratio Status palástja alatt veszedelmes métegy.” (*Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae*, latinból ford. GYALOGI János, Kassa, 1754, 113. 1708-ban elhangzott prédikáció posztumusz kiadása.)

⁶⁰ Sipszó, 495.

⁶¹ Bibliai hasonlat. „Bibunt sicut aquam iniquitatem” (Jób 15,16); „az útálatos és haszontalan ember, ki mint a vizet issza a hamisságot” (Káldi György fordítása). Csúzynál lásd még: *Lelki éhség*, 348; *Morzsalék*, 45. A hasonlatot Káldi az eretnekekre alkalmazta egy vasárnapi prédikációjában: „mint a vizet isszák a gonoszságot” (*i. m.*, 42; hasonló: 306). Megvan Nyéki Vörös Mátyásnál is: „Mít vélsz, mikor a bűnt mint vizet úgy iszod?” (RMKT XVII/2, 190; azonos szavakkal: 241.) A szövegvariánsok jó példái a bibliai textus (némileg) szabad irodalmi alakításának. Pázmány változata: „úgy isszák az emberek a bűnöket, mint a szomjú barom a vizet.” (A prédikációk első kiadásában, 881.) A kifejezés tartósan használatban volt prédikátorainknál, bibliai utalás nélkül is, mint a hitszónoki köznyelv része. LANDOVICS István: „bősséggel iszod a gonoszságot, mint a vizet” (*Novus succursus*, Nagyszombat, 1689, II, 339); KELEMEN Didák: „mint a vizet, úgy itták a hamisságot” (*Búza fejek*, Kassa, 1729, 14); SZABÓ István: „a gonoszságot isszák vala, valamint a vizet” (*i. m.*, II, 37); SIMON Máté: „nem isszuk ezután a gonoszságot, mint a vizet” (*Az Úr Kristusról XXXX egy néhány prédikációk*, Vác, 1802, 268); Kováts Ágoston: „mint a vizet, úgy issza a gonoszságot” (*Alkalmatos és alkalmatlan rajta lételem*, első esztendő, első rész, 231). Érdekes variáns GÁLL Bernadinusé: „úgy nyeled a vétket, mint az ökör a tövizet” (*Búza kalászkok*, Szeged, 1817–1818, IV, 237).

⁶² *Trombita*, 65–66. – Machiavellista és ateista azonosítása gyakori az európai irodalomban. Machiavelli nemcsak „princeps Politicorum” (mint Lessius írta), hanem Mersenne francia jezsuita szerint: „Atheorum hujus saeculi princeps.” (THUAU, *i. m.*, 90.) Lessius könyvének a címében is benne van, hogy „adversus Atheos et Politicos” íródott. Egy másik könyv, Raymond de Saint Martin jezsuita atya műve (1667) ugyancsak a címében közli, hogy az igaz vallást védelmezi az ateisták, a libertinusok, a matematikusok (azaz természet-tudósok) és egyéb jószok, a pogányok, a zsidók, a mohamedánok, a szekták, az eretnekek, a szizmatikusok, a machiavellisták és a politikusok tévtanaival szemben. (THUAU, *i. m.*, 92.)

„Szűnjetek meg ravasz színhányástoktúl és rókabőrrel prémzett palástolástoktúl údvari cselhányó hamis politicusok!”⁶³ Akikhez Csúzy e korholó felszólítást intézte, nem igazi politicusok, hamisságuk miatt nem érdemlik meg ezt a nevet, tehát csak pseudo-politicusok. A szóösszetétel nem Csúzy leleménye. Kortársai többféle machiavellizmust különböztettek meg, szakmák szerint, s a 18. század elején egyre-másra adtak ki könyveket ilyen címekkel: *De Machiavellismo pietistico*, *De Machiavellismo litterario*, *De Machiavellismo rustico*, *De Machiavellismo medico*. Az utóbbinak a szerzője a „pseudo-medici” ellen hadakozott; másutt az álteológusokról lehetett olvasni, „de dolis et fraudibus pseudo-theologorum”.⁶⁴ Csúzy kedvenc szavának megvolt tehát a rokonsága, s maga a pseudo-politicus szó is használatos az európai irodalomban. A jezsuita Heinrich Wangnereck 1636-ban megjelent művének a címe: *Vindiciae politicae adversus pseudo-politicos*,⁶⁵ és ezzel a szóval élt, ugyanabban az évben, francia rendtársa, Claude Clément.⁶⁶ Valószínű tehát a jezsuita eredet.

A pseudo-politicusok ellen – Csúzy halála után – Magyarországon is adtak ki könyvet. 1746-ban jelent meg Nagyszombatban (majd 1751-ben Győrött), név nélkül, a jezsuita Vanossi Antal háromkötetes műve: *Idea Sapientis, Id est: Philosophiae morum partes tres, Ethica, Theo-politica, Oeconomica*. Második kötetének elején több fejezet a pseudo-politicusokról szól. Kordivat, hogy boldog-boldogtalan érteni akar a politikához – így kezdi *Prooemium*-át; de vigyázat! nagy tévedés azt tartani Machiavellivel politicusnak, „qui sic administrat Rempublicam, ut voluntas sola sit pro ratione omni; et prae omni, etiam Divina lege stet commodum proprium”. Aki ezt tanulta Machiavellitől, mint Cesare Borgia és Ludovico Sforza, mind rosszul végezte. Csak jó keresztény lehet jó politicus, mindenki más csupán pseudo. „Principem, ut idola qui venerantur, *Pseudo-Politici* nominandi sunt; quia adulatores et vultus mancipia.” A szerző tehát egyaránt szól a rossz fejedelmekről és a rossz udvaroncokról, majd a II. fejezetben, melynek címe *Imago et principia Pseudo-politici*, részletes képet ad kaméleoni jellemükről, óv a hamis barátoktól, külön passzust szán a színlelőknek, az államrezonról kijelenti, hogy „tota ratio status nil aliud est, quam ars quaedam alios fallendi, aut ne Princeps fallatur ab aliis”, s hogy világos legyen, kitől származik mindez a rossz, jó néhányszor leírja Machiavelli nevét.

Alkalmasint egy efféle könyv került Csúzy Zsigmond kezébe, hogy kedvet kapjon ő is kitartóan szidogatni a pseudo-politicusokat és machiavellista csalárdságukat. Aztán még szélesítette is a szemantikai kört.

⁶³ *Trombita*, 292. – A *politicus* szó kivételesen már LANDOVICS Istvánnál is pejoratív: „udvarokban forgott politicus, vagypedig e világ fiai közül nem utolsó, aki úgy tudta köpenyegét fordítani, amint a szél fúj” (*i. m.*, I, 423), de a szövegkörnyezet nem utal machiavellistákra.

⁶⁴ TOMMASINI, *i. m.*, 4–5. – A *pseudo-theologus* Molnár János később idézendő könyvében is előfordul. Hasonló szóösszetétel már a 12. században: *pseudopraedicatores*. (JULIEN DE VÉZELAY, *Sermons*, ed. Damien VORREUX, Paris, 1972 [Sources Chrésiennes, 193], II, 588.)

⁶⁵ PROCACCI, *i. m.*, 273.

⁶⁶ „Quaedam sit Pseudo-Politicorum, quos Statistas vocant, religio?” „Religionem Statui politico postponunt.” (Idézi THUAU, *i. m.*, 96.)

1666-ban Hamburgban egy *Alamodischer Politicus* című irat látott napvilágot.⁶⁷ Hasonló képzésű jelző Csúzynál: „e világ allamodisos tündér fiai”.⁶⁸ A fényűzés divatjának, a hivalkodó udvari szokásoknak követői ők, mint Edvárd angol király, aki menyegzője alkalmából „fényes öltözetekkel, mesterséges küzdésekkel, bajvívásokkal, pipes pompákkal és allamodisos údváriáskodással” ünnepélyeket rendezett.⁶⁹ Bezzeg másként cselekedtek, kénytelenségből, a kánai menyegző vendéglátói: mikor boruk elfogyott, „szomorúan panaszkodtak mondván, *vinum non habent*, máris (noha e világ allamodisos údvárisága ellen, nem tudván palástolni) szegénységeket nem tagadhatták”.⁷⁰ Az *allamodisos* jelző Csúzynál szinte mindig az udvari élet szereplőinek jellemhibáihoz kapcsolódik. „Kába bolondsággal fenhéjjazó és tündér dicsőségekben telhetetlenkedő világ fejedelmi, vitéz bajnaki s fő-fő kapitányi [...] fényes öltözetben, allamodisos pompákkal s pompás méltósággal szoktak alattvalóikkal audientiáskodni.”⁷¹ „Szorgalmatoskodjanak, dühösködjenek bátor [= bár] e világ délceg fiai, s allamodisos údvárisággal horgásszanak tisztet, méltóságot, kincset, gazdagságot”, amit nyerhetnek vele, ideigvaló, a kárhozát azonban, mely vár reájuk, örök.⁷² Az utolsó ítéletkor a Bíró nem néz sem világi bölcsességre, sem testi szépségre, sem előkelő származásra, „valamint údvári politiaja és mindenekhez alkalmaztatandó, allamodisos magaviselése, úgy mézzel folyó édes beszéde ott senkinek nem használ”.⁷³ Az allamodisos viselkedés tehát nem egyéb, mint udvari politia; írhatott volna Csúzy pseudo-politiát, de enélkül is nyilvánvaló, hogy a furcsa jelző, melyet más írónk nem használt,⁷⁴ prédikátorunk antimachiavellista szó-készletéhez tartozik.

„Quid vero tota haec doctrina docet, quam dolum, mendaciam et totius vitae hypocrisin?” – írta Machiavelli első ellenfele, Pole kardinális, politikai elemzés helyett erkölcsi vádakot hangoztatva.⁷⁵ Ezt tette Csúzy Zsigmond is. A machiavellisták – a pseudo-politicusok, az allamodisos udváriság gyakorlói – az ő szavaival álnok képmutatók, csalárd pajktársak, tündér színhányó, álnok kettősök, fortélyos és tényérnyaló udvariak, udvari nyalkák, általában a világ tündér fiai; amikor udvari nyalkákról és hasonszőrüekről beszél, voltaképpen a machiavellistákra céloz, akkor is, ha nem írja le a veszedelmes firenzei nevét. Név nélkül is le tudta festeni a machiavellistát: „Az údvári nyalka elhítheti magával, ha arra nem fordítja palástját, amerre szokott fűjni urának lengedező szele, s hímes hazugsággal nem tud hízelkedni, kiesik kedvéből urának, s semmi szerencsésjét

⁶⁷ MEINECKE, *i. m.*, 180.

⁶⁸ *Lelki éhség*, 83. – SIMAI Ödön népies (!) jellegűnek véli Csúzy idegen mintájú szavát (MNY, 1911, 361).

⁶⁹ *Sípszó*, 302–303.

⁷⁰ *Lelki éhség*, 169.

⁷¹ *Uo.*, 612. – Kivételesen a női divatra vonatkozik: „a kacéros és vásott asszonyállatok [...] cifra, leshányó és éppen csak magokat áruló allamodisos öltözetekkel vonják kelepécebe az ártatlanokat.” (*Sípszó*, 298.)

⁷² *Sípszó*, 214–215.

⁷³ *Lelki éhség*, 641.

⁷⁴ MISKOLCZI Gáspárnál találtam *hasonló* alakot, divatleírásban: „Dolmányod, alamódi süveged [...] rész szerint lengyelektől, rész szerint oláh boéroktól” származik (*Egy jeles vad-kert*, h. n., 1769, 236.)

⁷⁵ De MAFFEI, *i. m.*, 222.

nem remélheti.”⁷⁶ „Egy gyékényen áruló pajktársai Júdásnak”, többféle más bűnössel egyetemben, „a tényérnyaló, hazug údváriak, kik álnok vádolással és hízelkedéssel forrót öntvén kenyeressek alá, tisztéből kiheverik [kiverik?], vagy előmenetelét meggátolják.”⁷⁷ Sokan vannak, akik „a test, a világ és az ördög szegődésében hivalkodnak”, mint a „tényérnyaló údvári nyalkák s hírt hordó hazugok”.⁷⁸ Apostoli hazánk fényes címere addig ragyogott, „míg pseudo-politiával a ravasz fortélyok, a tündér színhányás és áruló Júdás csókjával palástolt Joáb főre fene bosszúra nem céloztak”.⁷⁹ „Mint Joáb is, mosolygó tekintetivel, údvári köszönetivel, édes-kedves üdvözlésével és barátságos ölelgetésével, jóakarónak tette magát, azonban áruló Júdás csókjával palástolta majd-majd gyilkossan vérben meréttendő törét. Ó melly sokan találkoznak most illyek, akik hízelkedvén szem közbe dicsérnek, hátod megé pedig kígyót-békát kiáltanak ellened.”⁸⁰ Júdásnak más is mondotta Machiavellit, de Joáb bevonása az antimachiavellista példatárba, azt hiszem, Csúzy Zsigmond ötlete. Tetszhetett neki, többször megismételte. A „Machiavellussal bélélték” körében „szép szó palástolja a bosszúálló mérget forraló epés szívet, miképpen Joábnak csókja fenén gyilkoskodó törét”.⁸¹ A „fortélyos Machiavellusok” „Joáb és Júdás csókjával fedezgetik éles töröket”.⁸²

Az udvari nyalkáknak, Joáb és Júdás hasonmásainak és mindenrendű machiavellistáknak mestersége, Csúzy szavaival, a tettetés, palástolás, hamisság, álnok csalárdság és színes barátság, tündér színhányás, udvari ravaszság, színjátész, ravasz udvari fortély⁸³ – dolus, mendacia, hypocrisis. Együtt véve: az „elfajult údvariság”,⁸⁴ egy szóval (Csúzy írásmódja szerint): a *practika*. Ez a szó is, mint a politicus és politia, az antimachiavellista irodalom hullámverésében vette föl máig élő pejoratív jelentését; akkoriban kezdték emlegetni a „machiavellista praktikák”-at.⁸⁵ Csúzynál: a tündér világ fiai „hamis ígére-

⁷⁶ *Lelki éhség*, 14.

⁷⁷ *Uo.*, 149–150.

⁷⁸ *Uo.*, 308.

⁷⁹ *Morzsalék*, 635.

⁸⁰ *Uo.*, 473–474.

⁸¹ *Trombita*, 482.

⁸² *Uo.*, 492.

⁸³ Csúzy tobzódott a szinonimákban; egy helyt ezt is leírta: „hízelkedéssel palástolt údvári másolás” (*Trombita*, 28).

⁸⁴ *Lelki éhség*, 235.

⁸⁵ GASQUET, *i. m.*, 193. Campanella szerint Machiavelli nem a tudománytól vezéreltetve tárgyalta a politika kérdéseit, hanem „per astutiam et peritiam practicam”. (PANELLA, *i. m.*, 74.) – A *practika* szó Csúzy kortársainál nem mindig pejoratív. ILLYÉS András (*i. m.*, II, 158) arról beszélt, hogy József azt tanácsolta a fáraónak, válasszon maga mellé böles és serény szolgálattevőt. „És mit akar azzal, hogy serény légyen? Semmit nem egyebet, hanem hogy praktikája és próbált dolga légyen.” De még ha pejoratív jelentést hordoz is a szó, rendszerint hiányzik mellőle az antimachiavellista szövegkörnyezet. A „szübbeli practica” SZENCI MOLNÁR Albertnál egyszerűen „álnokság”, az „udvari trágárok” jellemhibája. (A trágárságot, még ha udvari is, Csúzy nem sorolta a machiavellisták jellemző bűnei közé.) Szenci Molnár Albert egy másik passzusa udvaroncokról szól, akik „hazudozással, rágalmazással, árulással, csudálatos fortélyokkal, practicákkal, mesterséggel” veszélyeztetik üdvösségüket, de ebben a szövegben sincs utalás a machiavellizmusra, mint Csúzy hasonló mondataiban. (Az idézetek: *Discursus de summo bono*, Bp., 1975, 369, 367.)

tekkel politizálnak”,⁸⁶ a tányérnyaló, hazug udvariak „hamis practikával” igyekeznek érvényesülni.⁸⁷ Az ilyen „hamis politicusok” nem méltók a keresztény névre;⁸⁸ „hamis practikájok” sokat árt a keresztényeknek,⁸⁹ minden tettük „ördögi practica”, „ördögi hamis politia”.⁹⁰ Erkölcsei értékrendjük fonák: a gonoszt jónak, a jót gonosznak állítják;⁹¹ „melly gonosz tudománt vaj mely örömet tanulják az iffjak, practikálják az údvariak”,⁹² „...Az igazság, az igazmondással, a tündér világ fiai közül mintegy számkivetetett”; eláradott „a képmutatás és ravasz fortély, a színhányás és álorcás képezés”, olyannyira, hogy „aki ravaszsggal most nem tud cselet hánni, rókabőrrel prémzett palástját árulni, alkalmasb szélnek könnyen fordéttani, kedves pajtársát is elmés hazugsággal ha meg nem tudja csalni s még a forrás-kútförül is szomjan visszahozni, már nem együgyűnek vagy tekkéletesnek, hanem ostobának és kába bolondnak aléttatik”.⁹³ Ámde: „Forgassa tündér palástját már jobbra, már balra a cselhányó ravasz és csak a maga mulandó jóvát kendésző [= kutató] hamis practicus”, meg vagyon írva, hogy senki két úrnak nem szolgálhat,⁹⁴ s a „cselhányó, hamis politicusok”-ra kemény végítélet vár.⁹⁵

A megromlott világ azonban nem fél a kárhózzattól, a kegyes intéseken csak gúnyolódik („mit ért egy fűzfa pap a practicához?”⁹⁶), megátalkodottan az ördögre hallgat. Csúzy a csábító és ravasz ördögöt ugyanazzal a szókészlettel festi le, mint a világ tündér fiait, az udvari nyalkákat, a hamis politicusokat és practicusokat; nem csoda, hiszen az ördög a legnagyobb machiavellista! Többféle ravaszsggal él; az egyik „az, hogy a jót gonosznak, és a gonoszt jónak tetti, [...] és úgy adja fel a bűdös húst a jó lével, vagy legalább zsákban árúlván macskáját, szép zöld cégér alatt méri zeverlicát borát”; máskor

⁸⁶ *Morzsalék*, 420.

⁸⁷ *Uo.*, 347.

⁸⁸ „...keresztényeknek, nem hamis politicusoknak szóllók.” *Uo.*, 291.

⁸⁹ *Uo.*, 440.

⁹⁰ Igen gyakori szavai Csúzynak. „Ördögi practica”: *Lelki éhség*, 105; „a pokolbéli sátán ravasz practicája”: *uo.*, 192; az ördög „fortélyos practicával” ostromolja lelkünket: *uo.*, 260; a sátán „gonosz practicája”: *uo.*, 283; „a pokolbéli sátánnak ravasz fortélya s tündér okokkal palástolt hamis practicája”: *uo.*, 438; „ördögi hamis politia”: *Trombita*, 297. stb. – A „csalárd ördögnek álnok ravasz munkája”-t GELEJI KATONA István is „practicá”-nak mondja (*Váltság titka*, II, Váradi, 1647, 231).

⁹¹ Többször megismételt motívum Csúzynál (*Trombita*, 264, 437, 482; *Morzsalék*, 632).

⁹² *Trombita*, 264.

⁹³ *Uo.*, 264.

⁹⁴ *Morzsalék*, 576.

⁹⁵ *Trombita*, 292. – Csúzy a practicától megkülönböztette a *praxist*, ha Jézusról vagy a szentekről beszélt. „...Minémü szép praxissal élt légyen oktató mesterünk. Ám úgy társalkodott, úgy szövetkezett gyakortább hűveivel, mint külső idegenekkel: a külsőkkel pedig, azaz a bűnösökkel úgy, mint kedves barátival. Noha az údvari pseudo-politia mást hoz magával...” „Üdvösségesb praxisa vala Üdvözöttöknök...” (*Morzsalék*, 289.) „...ilyen móddal harcoltak és ilyen praxissal győzedelmeskedtek mindnyájan azok, akik [...] a seregek urának és Istenének boldog hadában a vitézségnek hervadhatatlan örök koronáját viselik.” (*Sípszó*, 143.) Az erényes *praxist* Csúzy csak kivételesen mondotta *practicának*: a prédikációkból „származik a dicséretes okos practica”, mellyel a keresztény ellenállhat az ördögnek. (*Lelki éhség*, 439.)

⁹⁶ *Lelki éhség*, 352.

„csalárdúl forgatván boszniai kaszáját,⁹⁷ valamint a jót és üdvösséget gonoszra facsarja, annál is inkább a gonoszt a tekéletességnek, vagyis udvariságnak fényes köntösével libériázza, p. o. a felfülködött kevelységet autoritásnak és szükséges magaviseelésnek, a telhetetlen fővénységet okos gondviseelésnek, takarékoságnak, a tobzódást tisztességes mulatásnak, barátságos társasságnak, a feslettséget és trágárságot játszi nyájasságnak, a bosszúálló haragot törvényes buzgóságnak hazúdjá és katonadolognak. Mellyekkel, mint hazugságnak szüleje, sokféle színhányással tündéreskedvén, már titkon, már nyilván hányja ördögi kelepcéjét, s alád öntözgetvén forróját, cigánnyal árulja benna s kehes lovát, csakhogy feltalálván kívánt vásárját, mint hívének, mert maszлага után rándult zsóldos kedvessének szakaszthassa nyakát.”⁹⁸

„Ó ördögi álnok practica!”⁹⁹

Csúzy Zsigmond fonák módon és nem éppen dicső terepen tett bizonyosságot arról, hogy irodalmunk mindenkor része volt az európainak. Elsajátította az antimachiavellizmus szókészletét, leírta közhelyeit, olykor (talán) egyéni leleményeivel kiegészítette őket (Joáb csókja és töre, a pseudo-politicusok egyházatyi metaforákkal való jellemzése).

Magyarázatot kíván, miért fordított oly nagy figyelmet az udvaroncok hibáira, hiszen Magyarországon nem volt királyi udvar, főúri is alig, és prédikátorunk ezeket sem ismerhette.¹⁰⁰

Csúzy Zsigmond udvara, melyet folyvást korhol, *irodalmi udvar*. Az udvari élet, mondhatni azóta, hogy van udvar, számtalan erkölcsjavító írásnak és szatírának tárgya, Juvenalis-, Plutarkhosz- és Lukianosztól Erasmus, Enea Silvio Piccolomini, Hutten, La Bruyère és mások prózai és verses munkáiig, latinul és mindenféle nyelven.¹⁰¹ Különösen a középkor végén (Alain Chartier, Eustache Deschamps) és a 16–17. században (fejedelemtükrök és egyebek). A horatiusi „procul negotiis” idilljét, szembeállítva a zaklatott udvari élettel, sokan megénekelték (Ariosto stb.); Ronsard büszkén mondta: „Je ne suis Courtisan”; amire vágyott: „liberté rustique”. A szatírák versengve gúnyolták az

⁹⁷ Csúzy kedvenc szava, legalább harmincszor leírta. A NySz csak egy előfordulását közli (azt is Csúzytól), és nem magyarázza meg, miért „boszniai” a kasza. Szinonimája: farkas kasza, Heltai Gáspárnál szallai kasza. Jelentése az eltulajdonítással függ össze: „Boszniai kaszáját más réjtjében bocsátja.” (*Sípszó*, 402.)

⁹⁸ *Trombita*, 437–438.

⁹⁹ *Morzsalék*, 632. – Az ördög és Machiavelli párosítása az európai irodalomban igen gyakori. „I termini Machiavelli e Satana divennero a tal segno equivalenti, che, laddove in principio le astuzie attribuite a Machiavelli eran chiamate diaboliche, più tardi le astuzie del diavolo furono dette *Machiavellian*” – írja Mario PRAZ (*i. m.*, 136).

¹⁰⁰ Csúzy előkelő és gazdag támogatóknak ajánlotta könyveit (*Sípszó és Morzsalék*: Koháry István gróf; *Leiki éhség*: Szeleczky Márton helyettes országbíró; *Trombita*: Keresztély Ágost herceg és kardinális). Ebből azonban nem következik, hogy közelről ismerte volna az udvari életet. A kuruc szabadságharc alatt a fejedelem lovas testőrezredének káplánja volt (ESZE Tamás, *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében*, Egyháztörténet, 1943, 86), de ez sem jelenti azt, hogy az udvartartásban forgolódott volna. 1707. március 14-én az erdélyi Tövis helységben prédikált (*Sípszó*, 300), ugyancsak a fejedelem Ungváron tartózkodott (MÁRKI Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., 1907–1910, I, 596).

¹⁰¹ Pauline M. SMITH, *The Anti-courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*, Genève, 1966. Adataim nagyrészt innét. Lásd még Jacques LEMAIRE, *Les visions de la vie de cour dans la littérature française de la fin du Moyen Age*, Bruxelles, Académie royale de langue et de littérature françaises, 1990.

udvaroncok hóbotos ruhadvatját, hosszú hajviseletét, pipeskedő lépteit, mesterkéltszövejtését; megbotránkoztak a terített asztalok tisztátalan abroszain, mosatlan poharain, melyekben rossz bort szolgálnak fel (mint Tinódinak); finnyásan emlegették a zsúfolt audienciatermek rossz levegőjét, melyet az elhanyagolt testek kigőzölgése okoz, de azt is megrótták, aki illatosítja szakállát, frizéroztatja magát és túl gyakran mos fogat. Az udvaronc kénytelen lemondani szabadságáról („prostituer sa liberté”); folyton ura kedvét lesi s aszerint nevet vagy sír (Piccolomini: „oportet ridere et flere cum rege, laudare quem laudat, vituperare quem vituperat”); törvénye az alkalmazkodás és a színlelés. Minden csak látszat; az udvari élet becsvágyó alázatosság, dőzsölő mértékletesség, buja szüzieség, nyomorult fennhéjázás, rövid öröm, hosszú bánat, kárhozatba vezető út.¹⁰² Maga az udvar ármánykodó barátkolostor, veszélyes labirintus, purgatórium.

Ennek az óriási európai irodalomnak van szerény magyar párja.¹⁰³ Nálunk nem az udvarpárti Castiglionét, hanem az udvarellenes Guevarát fordították.¹⁰⁴ Rimay János „satyrás, dorgáló, feddő írást” készített „a nem udvari udvariság” ellen, hogy intse főuraikat, távolítsák el környezetükből „a dögösült erkölcsű, csapza, gőzön guz, cselefedni természetű, nadályforma és termető, keskeny hajokat orrok tövére nyujtakoztató, deli, hegyke, dicsegető, rusnya beszédő, trágár, szemtelen, nyelves embereket”, versben pedig a múzsák csendes hajlékát állította szembe a zajos és feslett udvari élettel.¹⁰⁵ Itt-ott egy-két keményebb szót is elejtettek az udvar ellen: „Az udvar oly fazék, melly méreggel forr” (Szenci Molnár Albert); „Teljes az udvar veszedelemmel” (Laskai János), de többnyire nem mint intézményt, csak túlzásait bírálták. Főként a divatot, a ledér és neveléses szokásokat.

Üstököket egyben hajtják s fodorítják,
Rövid derekokat megint azzal toldják,

¹⁰² „La cour est une humilité ambicieuse, une sobriété crapuleuse, une chasteté lubricque, une amour envyeuse, une familiarité contagieuse, une justice corrompue, une prudence forcennée, une habondance affamée, une haultesse misérable, ung estat sans seurté, une doctrine de malice, ung contempnement de vertuz, une exaltacion de vices, une mourante vie et une mort vivante, ung ayse d’une heure, ung malaise continuel et chemin de dempnacion.” Jean BOUCHET, *Panegyric...*, 1527; idézi SMITH, *i. m.*, 67–68.

¹⁰³ JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 86–103.

¹⁰⁴ Faludi Ferenc az *Udvari ember* 1750-ben kelt *Előljáró beszédének* írásakor szükségesnek látta mentgetni a lefordított mű (Baltasar Gracián: *Oráculo manual*) tárgyát és tendenciáját: „Kérem [az olvasót], ravaszkodásra ne vélje, amit írtam; fegyvert, óltalom eszközt kívántam a hamis világ ellen adni, nem rossz Politicát hinteni Nemzetem eleibe.” Olyan könyv, amelyben a „deli udvariság és helyes rendes Politica” szinonimák, s amelyben ilyen mondat olvasható: „Az emberséges udvariság többet ékesít rajtunk, hogyssem akármilyen gyönyörs kőves köntös és válogatott szépség” – az udvarellenes satírákhoz szokott közönség körében, úgy látszik, rászorult az előző félreértéstől óvó kérelmére. (FALUDI, *i. m.*, 300, 324, 369.)

¹⁰⁵ RIMAY levele I. Rákóczi Györgyhez, 1629. május 25. (*Összes művei*, Bp., 1955, az idézet: 439; a vers: 125–129.) A levélben említett feddő írás nem maradt fenn. Vélhető tartalmáról: ÁCS Pál, *Rimay János Udvari Embere*, ItK, 1982, 626–631.

Övöket farokra vagy alá bocsátják,
Mint egy macska-majmot átalkötve látják.¹⁰⁶

„Általhágták a szemérmességnek linéáját azok az udvariak, kik midőn járnak, csaknem ugyan karikaformára igyekeznek lépni, vagy ugyan singgel mérik lépéseket, hogy valamiképpen, mint az özek, el ne vétsék ugrásokat.”¹⁰⁷ Az udvarellenes irodalom kései hajtása Lázár János munkácskája: *Külömb külömb féle világi dolgokat az erköltsökre szabogató magyar versek*. 1763-ban szerzettetett, 1795-ben adta ki Petki Nagy Sámuel. A literátus gróf egyéb témák mellett (Az emberről magáról; Más világi dolgokról; Vad és szelid állatokról stb.) külön verscsoportban szolt az „udvariakról”, Guevarára hivatkozva korholta álságos és álnok viselkedésüket, főként pedig a divathóbortot:

O! mely sok rút asszony kontyolodik cifrán!
Mely sok golyvás nyakat látsz a rece fodrán,
Sok görbe pótlódik párna- s halhéjakkal,
Sok kopaszt fedeznek más kurva hajakkal.
Soknak szagos víztől illatozó orcája,
De dohos ha beszél, s rád fuval a szája.
Cifra szoknyán alól sokba van veszettség,
Soknak lába szárán turból foly genyetség.
Mely rút szemétdomb van sok verdigály alatt,
Mely nagy táska, melyet gondolnál hogy falat.
Hát ezekért kell-é ő utánna járni?
S ilyen csúnyaságért örök halált várni?

Divatszatrírát Csúzy Zsigmond is írt,¹⁰⁸ de csak mintegy mellékesen, kötelező prédikátori penzumként (többnyire hatásosabb stílusban, mint társai). Kirohanásainak tárgya

¹⁰⁶ Ismeretlen szerző verse. RMKT XVII/14, 575.

¹⁰⁷ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Udvari schola* (1623) = Sz. Cs. M. *Összes művei*, Bp., 1968, 322.

¹⁰⁸ Sokan „cifrán nyájaskodnak, fényessen öltöznek, idegen országokból hozott drága eszközökkel árulják, kótyavetyézik magokat; csipkézik, trágyázzák [= cicomázzák] feleségeiket, és sokféle náj-móddal s majd fársángos tarka színnel változtatják öltözeteket; tornyozzák fejeket, szarvazzák homlokokat, és vagy pávamódon himezik, prémezik s pazamányozzák, vagy abroncsra kerétvén, sátorformára cirkalmozzák felső ruhájokat...” (*Trombita*, 13–14.) „...Most bíbort, most gubát, most núsztot, most szarvat és nagy hosszú farkat kölcsönözvén a harmokról, kiváltképpen az asszonyok magoknak; ellenbe tölök a férfiak, feslett majmoskodással, asszonyi csecsebecsét; kire nézve, valamint im-ezek barom formájokkal, szarvokkal, farkokkal már pávákhöz, már egyéb oktalan állatokhoz, úgy a férfiak, asszonyi lágy öltözetekkel, fodorral, bodorral, pántlikás taclikkal, szkófiommal, fátýollal és hosszú leeresztett vagy felkötött poros nagy hajjal, méltán hasonlítottanak asszonyállatokhoz...” (*Lelki éhség*, 32.) A nőszemélyeknek, még a lányoknak is, „mezételen lévén a nyaka és mellye, sokaknak botránkoztatásokra cégéreztetik emlőjüket” (*uo.*, 36); „éjjel-nappal kenyik-fenyik magokat, fodorgatják, porozzák hajokat, csipkézik, násfázzák, gyöngyözik fejeket” – mi végett? „mire valók azok a pallérozások, fül-lyúggatások s majd-majd fojtogató vállszorongatások?” nem másra, mint hogy a férfiakat hálójukba kerithessék, „azonban fogott prédájokkal nyakra-őre rohannak pokolba, a Sátán hálójában”, s bűnbe visz a divathajhászó férfiviselet is, „amaz nyalka módra rövidítettetett kúrta dolmány, felettebb megfe-

nem annyira a különtség, hanem a fő veszedelem: a bűn. Bibliai ösztönzést követett; egyházi szerzők olyan passzusokat találtak a Szentírásban, melyeket – átértelmezve – föl lehetett használni udvarellenes intelmeikhez. „...Semmi sem uralkodik annyira az udvarokban, mint a hízelkedés, álnokság, képmutatás és hazugság” – írta a jezsuita Baranyi Pál, és szavai alátámasztására Ozeás prófétát idézte.¹⁰⁹ Miért nem szólalt meg Jézus, amikor Heródes elé állították? – kérdezi Csúzy; „mert ott igazán udvarban vala; az udvarban pedig szólni nem tud, aki hazudni nem tud.”¹¹⁰ Az udvarokban – mondja Csúzy (hasonló szavakkal, mint Baranyi Pál, de ezúttal a „keresztény” Senecára hivatkozva) – „uralkodik az irigység, közönséges a kevélység, a ravaszság, fortély és tekéletlenség, a feslettség, hízelkedés és majd inkább minden törvéntelenség”.¹¹¹ Csúzy szerint megannyi machiavellista bűn; az udvar a machiavellisták tanyája!

Persze ez sem új, hiszen már Gentillet az udvart jelölte meg a machiavellisták üzelmeinek fő terepeként,¹¹² s az udvar bírálói gyakran ostorozták azokat a tulajdonságokat, melyeket Csúzy mint machiavellista jellemhibákat ítelt el: a kötelező színlelést, a csalárdságot, a hízelgést. Henri Estienne receptben foglalta össze az udvaroncág szükséges kellékeit: Végy három font szemtelenséget (impudence), két font képmutatást (hypocrisie), egy font színlelést (dissimulation), három font hízelgést (science de flatter), két font alkalmazkodást (bonne mine), főzd össze a kellemkedő modor levével, szürd át a tág lelkiismeret nagylíkú szitáján, idd meg, és kész a tökéletes kurtizán.¹¹³ Ugyanezek Csúzy

szült varrott vékony nadrág, fülre szegett pazamányos s tollas kalap, nüsszttal trágyázott, nehezen mozduló süveg, körmökre szorító varrott kicsiny csizma” – megannyi leshányó háló, mellyel a „rossz szívek könnyen megfogattatnak”. (*Morzsalék*, 322–323.)

¹⁰⁹ BARANYI PÁL, *Imago vitae et mortis*, Nagyszombat, 1712, 569.

¹¹⁰ *Lelki éhség*, 542.

¹¹¹ *Uo.*, 86.

¹¹² „...auparavant on s'estoit toujours gouverné à la Française [...], mais depuis on s'est gouverné à l'Italienne ou à la Florentine, c'est à dire en suyvant les enseignement de Machiavel florentin”; „les livres de Machiavel sont depuis quinze ans ença aussi familiers et ordinaires és mains des Courtisans, comme le breviaire és mains d'un Curé de village.” Gentillet könyvének elejéről idézi SMITH, *i. m.*, 202, 203.

¹¹³ Henri ESTIENNE, *Deux Dialogues du Nouveau Langage François Italianizé*. Az 1578-ban megjelent mű új kiadása: Paris, 1885, az idézet: I, 290–291. Hasonló ironikus tanácsokat Erasmus is írt (*Praecepta Aulica*). – Receptszerű felsorolás Csúzynál („böles Caramuel” nyomán): „aki világi udvarban akar élni, tudjon az ravaszkodni, tudjon tettetni, s vastagon is tudjon néha hazudni; tudja a hízelkedésnek palástját forgatni, de a bosszúllásra is alkalmas időt várni; azonban titkossan hányván a kelepcét, mindennel színessen, senkivel nem szívessen tündérkedjék, barátkozzék; mások titkait nyomozza, tanulja, a magát soha másnak ki ne mondja.” (*Trombita*, 265.) – Az udvaroncok gyakran kellemetlen és fáradságos kötelességeiről más hazai szerzők is írtak. Beniczky Péter: „Udvar habzó tenger, Mélyly örvényben kever, Ha nem tudsz hízelkedni, Gyakran más nótáját És szokatlan táncát Kedvetlen kell ugrani; Tökéletlenséggel, Sok csél s csap beszéddel Kell grátiát keresni.” (RMKT XVII/12, 178.) Landovics István: „Nézzetek el a tiszteket vadászó udvariakat, mennyi térdet, fejet hajtának, az udvar elejének idegen országi ajándékkal kedveskednek, üdejen reggel immár a palotán várakoznak, mosolygó szinnel hízelkednek, valamint beszél a fejedelem, vagy igaz vagy sem, mind bizonyítják, senki közülök igazat mondani nem mér” (*i. m.*, II, 287). Ezek a szövegek azonban nem machiavellistákról szólnak.

udvari nyalkáinak tulajdonságai. És persze a cinikus vallási közömbösség,¹¹⁴ az istentelenség,¹¹⁵ az ateizmus,¹¹⁶ Csúzynál a legfőbb vád.

Csúzy Zsigmond az udvarellenes európai irodalom hatalmas tartományából külön telket hasított ki magának, benépesítette machiavellistáival, atyamesterük gyanánt elővezette az ördögöt (aki a szatírák udvarában nem szereplő), aztán lankadatlan buzgósággal szidalmazta őket. Nem mondom, hogy ez nagy dicsőség, de legalább magyar sajtóság.

Még mindig Machiavelli ellen: a sereghajtók

Borosnyai N. Zsigmond egy halotti beszédben „tudós anglus”-t idézett, aki a 18. századot „seculum Machiavelliticum et hypocriticum”-nak nevezte, s ő maga is kikelt azok ellen, akik a hamisságot „praktizálják, sőt tanolva tanolják Machiavellusból, Mazarinusból”.¹¹⁷ Az orátor református lelkész volt. Az antimachiavellista kampányból a magyar protestánsok sem maradtak ki. Komáromi Csipkés György a „tibolygó elméjű eszeveszett Independenseket és Machiavellistákat” kárhoztatta,¹¹⁸ Gombási István egy komisz anekdotát jegyzett le: „Makhiavellus flórenciai politikus, tudós, de kegyesség nélkül való ember, inkább akart a filozófusokkal és e világnak nagyjaival a pokolban lakni, mint a szegény tudatlan apostolokkal és csonka-bonka mártírokkal a mennyországban”;¹¹⁹ másutt az erényt vette védelmébe: „Tudom ugyan, mit tanít a hamis politika, a Makhiavellus és Hábésius¹²⁰ tanítványai, és nincs minden nehézség nélkül ez az én erősítésem, amely azt tartja, hogy a közönséges társaság szerencséje és boldogsága a virtusok gyakorlásától függ.”¹²¹

A katolikusok is szívósan folytatták hadjáratukat. Stankovátsi Leopold: „óh esztelen Machiavellisták, Vóltéristák vagy akárkicsodák! ki ígézett meg titeket, hogy ne engednétek az igazságnak, kiknek annyi tagadhatatlan bizonyságoknál szemek eleibe adatott a

¹¹⁴ „...il ne faut point tellement faire profession d'une religion, qu'on ne soit prest de la changer incontinent selon les occurrences.” ESTIENNE, *i. m.*, II, 227.

¹¹⁵ „Vous serez les biens venus en ceste Cour, pourveu que vous n'y parliez point de Dieu.” Nicolas Montand-tól idézi SMITH, *i. m.*, 200.

¹¹⁶ „...ceux qui vivent en la cour, et de la cour, estudient bien mieux la leçon du courtisanisme que du Christianisme, et ont ceste maxime de ne se formalizer d'aucune chouse qui le concerne. Voyla une merueilleuse maxime, elle semble estre Machiavellique. [...] ces moqueurs sont de la confrérie de ceux qu'on appelle Athees, ou Atheistes.” ESTIENNE, *i. m.*, II, 146.

¹¹⁷ BOROSNYAI N. Zsigmond, *Igaz magyar izraélita, a' kiben álnokság nem találtatott*, Nagyenyed, 1770.

¹¹⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit*, Szeben, 1666, 503.

¹¹⁹ GOMBÁSI István, *Harmintz-négy prédikáziók*, Kolozsvár, 1784, II, 236. – A kitalált történet, melyet a jezsuita Raynaud indított útnak, bekerült Bayle *Történeti szótárába* és a nagy francia *Enciklopédiába* is.

¹²⁰ Hobbes angol filozófus, akit szokás volt machiavellista nézetekkel vádolni, bár egyik művében inkább bírálta, mint dicsérte a firenzei író könyvét (*Apologia basilica seu Machiavelli ingenium examinatum in libro quem inscripsit Principem*, 1626). Az Egyház minden munkáját indexre tette.

¹²¹ GOMBÁSI István, *Egy néhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikáziók*, Kolozsvár, 1779, 171.

megfeszített Jézus Kristusnak üdvességes Évangélioma?”¹²² Vannak, akik testi kívánságaik szerint élnek, tagadják a feltámadást; „ilyenek közöttünk a Machiavellus esztelekedését követő szabadosok”.¹²³ Az áruló Júdás a pribékek kezére adta Jézust; igyekszik elfogni és bűnbe ejteni az esendő embert is, így szolván darabontjaitához: „Fogjátok meg, és vigyétek őva, hogy valamiképpen kezetekből ki ne csuszamodjék, hanem megüljön meg a világ maszlagos italjától [...] hányja, vesse, forgassa a Machiavellust, taníttassék magát az időhöz szabni, Protheusként tündérkedni s forgandóvá lenni, akárminémű álorcát felvenni és letenni.”¹²⁴ Mit tanít a világ? – kérdezi Török Damascenus minorita hitszónok. „Engedelmet ad ő tanítványainak a színlelésre, a tettezésre, a csalárdságra [...]. Azért nincs kibén bizzék, nincs kinek higgyen az ember a világ fiai között, mivel majd minden cselekedetek tettetés, képmutatás. Bizonyoságos ebben a világ politikájának egyik fő mestere, Machiavellus, aki nyilván ilyen tanítást adott ki: Senkit szívedből barátodnak ne tarts, de te se légy senkinek barátja, azonban mindenkhez oly kegyes, oly nyájas légy külsőképpen, mintha mindeneket szeretnél, köszöntsd nyájasson, fogadd szeretettel, a tisztelet titulussát sokszorozd, dicsérd, magasztald. Íme K[eresztény] H[allgatóim], a nyilvánvaló képmutatásnak régulái...”¹²⁵ Negyedes Pál megrója azokat, akik „gyermekeiknek nevelését bizonyos Makiavellusoknak, nagy tapasztalású világi embereknek és politikus gavalléroknak gondviselésére bízák.”¹²⁶ Végül, már jól benn a 19. században, Gáll Bernardinus így fakad ki a bűnös ellen: „Jesabellel tisztátalan életet élsz, Báchussal részegeskedel, Nábállal fősvénykedel, Káinnal irigykedel, Esauval ellenkezel, Machiavellussal szineskedel”, továbbá „a másét igazságtalanul elveszed, káromkodol, szitkozódol, átkozódol, esküszöl elannyira, hogy az eget és földet csak alig hogy öszve nem kevered – hogy várhatod a te üdvösségedet?”¹²⁷

Mindez már a végjáték. Nem sokat adott hozzá a machiavellistának ahhoz a fantomképéhez, melyet Csúzy dolgozott ki, s amelynek néhány elnagyolt vonását ismerni (már

¹²² STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikáció[k]*, második esztendő második része, Győr, 1790, 204.

¹²³ *Uo.*, 365.

¹²⁴ STANKOVÁTSI Leopold, *Makula nélkül való tükör*, Komárom, 1799, 49–50. – Az alakváltoztató Próteusz emlegetése, az *Odüsszeia* IV. éneke nyomán, gyakori a machiavellistákat (és általában az udvaroncokat) korholó irodalomban: VANOSI, *i. m.*, II, 11; SMITH a francia Le Caron dialógusaiból (1556) idéz hasonló passzust (*i. m.*, 203); Shakespeare-nél (*VI. Henrik*) a machiavellista jellemű III. Richárd hasonlítja magát Próteuszhoz. (Tanulmányom elején a főszövegben már idéztem.) Eltér a közzelfogástól Gracián tanácsa: „A forgott udvari ember Protheus légyen. Bölcs, ha bölcshez részelkedik, vidám, ha vidámhoz. Finom mester-ség ez, mellyel minden játékban minden kártyát elüthetsz.” (FALUDI, *i. m.*, 341.)

¹²⁵ TÖRÖK Damascenus, *Vasárnapi és ünnepi prédikációk*, harmadik szakasz, Eger, 1802, 35–36.

¹²⁶ NEGYEDES Pál, *Minden mostani fenn álló Innepekre [...] és más jeles ájtatosságoknak napjaira szolgáló Prédikációk*, Győr, 1800, 229–230.

¹²⁷ GÁLL Bernardinus, *i. m.*, II, 88. A szegedi minorita máskor is a Biblia és a történelem nagy bűnösei közé sorolta Machiavellit: sokan vannak „irigyek, mint Káin; bálványozók, mint Ninus; kegyetlenek, mint Fárao; fősvények, mint Baalám; engedetlenek, mint Saul; elfajúltak, mint Ábsolon; istentelenek, mint Acháb; fajtalanok, mint Sardanapál; dühösködők, mint Amán; szentségtörők, mint Boldizsár; ragadozók, mint Antiochus; csalárdak, mint Triphon; két színt mutatók, mint Machiavelus” (*i. m.*, III, 195–196), s a terjedelmes listát még háromszor megismételte (III, 142, 300; IV, 105).

korábban is) úgyszólván része volt a közműveltségnek. Amikor Szentpáli N. Ferenc a 17. század végén pasquillust írt Teleki Mihályról, s abban ellenfelét mint a pokolban született és Dáciába jött Machiavellus vazallusát mutatta be, számíthatott rá, hogy olvasói megértik,¹²⁸ Rozsnyai Dávid pedig, mondhatni, a hazai közszellemhez igazodva szövögetett be Machiavellire való utalásokat *Horologium Turcicum*ába.¹²⁹

„A Machiavellica Politia nem vénül meg” – ez a címe Rozsnyai Dávid könyvében a második résznek; nem vénült meg az ellene irányuló polémia sem. Európában a 17. században tetőzött, nálunk a 18.-ban. Egyházi irodalmunkban közbülső helyet foglal el: kezdetben voltak a felekezeti hitviták, a 17. század vége felé ezek megritkultak vagy elcsöndesedtek, legalábbis a prédikációkban,¹³⁰ a 18. század közepétől pedig megjelenik bennük az új ellenfél, a felvilágosodás. „Eljött ismét az az idő, hogy már nemcsak az eretnekekkel, hanem bizonyos új pogányokkal is meg kelljen ütköznünk” – írja 1777-ben a jezsuita Molnár János.¹³¹ A közbeeső néhány évtizedben, ha a prédikátor veszélyes elvektől, ártalmas könyvektől akarta óvni hallgatóit, Machiavellire mutogatott. Persze nincs éles határvonal: egyházi íróink antimachiavellizmusa gyakran összevegyült a felvilágosodás elleni hadakozásukkal. Szinte szimbolikusan mutatja ezt Molnár János nagy hitvédő opusza. Ebben minden együtt van: manicheusok, pseudotheologusok, pseudophilosophusok, Machiavelli („Florentinus hic impostor”) és rögtön utána Pierre Bayle.¹³²

¹²⁸ RMKT XVII/13, 55 skk.

¹²⁹ ROSNYAI DÁVID, *Horologium Turcicum*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1926. Machiavelli említéseiről, határsáról lásd a bevezetőt, 33–35.

¹³⁰ Csúzy kivétel; ő gyakrabban és mérgesebben prédikált a protestánsok ellen, mint kortársai, s helyeselte megégetésüket (*Sípszó*, 565). Geleji Katona Istvánról így írt: „Egy katona névű, de a jó katonasághoz semmit sem értő, lútos nyelvű és östül maradt, dúrva paraszt, vakaratlan pennával író eretnek prédikátor, a mái bosszankodó s mérgelődve morgolódo, irégy zsidóktul tanulva, kölcsönözött fondorkodással szidja, káromlja és (kopasz agyát tapogatván) böcstelenétti prédikációs könyvében a régi szép pápista szokásokat...” (*Trombita*, 284–285.)

¹³¹ MOLNÁR JÁNOS, *Egész esztendőnek vasárnapira és ünnepire szolgáló prédikációk*, Pozsony és Kassa, 1777, 254. Másutt a hitszónok megnevezi az „új pogányok”-at: a Tolerantizmus, a Deizmus és a Naturalizmus hirdetőit (209).

¹³² *De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis libri duo*, Posonii et Cassoviae, 1776 (név nélkül jelent meg). Molnár János e művéről (és több más hasonlóról): BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930. – A hamis prófétákról szóló beszédeiben Molnár János a *pseudopropheta* kifejezést is használta, az egyikben nem kevesebb mint tízenegyszer; az eretnekeket értette rajtuk, de hozzátette: „Est autem aljūd quoque Pseudo-Prophetarum genus, in eorum praesertim societate constitutum, qui paruis exemplis ad iniusta, inhonesta, et indecora mortalium animos sollicitant.” (*Orationes sacrae*, Budae, 1780, 342–351, az idézet: 349. Ugyanitt a rokon értelmű *Pseudodidascalus* is előfordul.) Másik, korábbi beszédében pontosabb leírást adott a pseudoprophetákról. A Sátán szolgálai ők; francia, német és latin nyelvű könyvekben tévtanokat hirdetnek, Próteuszként alakjukat változtatva irodalmi cselekedéseikkel becsapják a világot. „Suis cum libellis adsunt quandoque sub larua poetica, nonnunquam cum suauitate historica, alias quasi cum honestate politica.” (*Concionum pro Dominicis annus unus*, Tyrnaviae, 1766, 265–269.) A jellemzés egyaránt illik a felvilágosodás íróira és a machiavellistákra, valamint a név szerint említett Kálvinra. – A felvilágosodás (káros) tanai és a machiavellizmus között nemcsak Molnár János látott kapcsolatot. „...Fraudenta haec doctrinae praenotio, [...] Machiavelli disciplinam redolet.” (Ladislai DAMIANI, *Orationes*, Tyrnaviae, 1742, 168.) Együtt említi a Machiavellistákat és a Vólteristákat Stankovítsi Leopold is (a főszővegben idéztem).

Az antimachiavellista papi mennydörgések apránként gyengülő moraja sokáig eltartott. 1821-ben Báthori Gábor, a nagy tekintélyű evangélikus lelképásztor parentálta el Teleki László grófot, Kazinczy levelezőtársát, a *Buzgó esdeklések* című nyelvművelő irat szerzőjét, a *Kegyenc* írójának apját. A haláleset három nagy veszteséget okozott, mondta az orátor: a Hazának, a Vallásnak és az özvegynek. A hazáról szónokunk hosszú meghatározást ad: magában foglalja az a nemzetet, a szülőföldet, a konstitúciót, az anyanyelvet és az ősi szokásokat. Lényeges eleme az egyesség haza és fejedelem között. De fájdalom! az emberi vakmerőség igyekszik ennek az egyességnek „szent kötelét elszaggatni”. „Ha a raffinrozott család politikára, a Machiavellismusra hallgatsz, ez azt állítja, hogy a fejedelem mindaddig megkötöttestet rab, valamíg a hazának legkisebb szabadsága van; a fejedelem mindaddig szegény, míg a nemzet valamivel bír; a fejedelem nem élhet, míg a nemzetben elevenség van.” Ellenkező úton járnak a „vak patriotizmus” hívei, akik a nemzetet a fejedelem fölé kívánják emelni. Tudnivaló azonban: „Mind ama Machiavellisták, mind ezek a vak patrioták egyformán ellenségei a fejedelemnek és a hazának”, ők azok, akik – a francia forradalom alatt – lángba borították Európa legszebb országait...¹³³ Más nyelv, más szemlélet ez, mint Csúzy Zsigmondé volt; könyveinek megjelenése után száz évvel, a reformkor küszöbén, az antimachiavellizmus szekularizálódott. A hazafiatlanság immár nagyobb bűn, mint az ateizmus.

Machiavelli és egynéhány magyar fejedelemtükr

Az *Il Principe* voltaképpen fejedelemtükr, bár nem szokás annak nevezni.¹³⁴

Az Egyház persze egészen más oktatást akart adni s adott is a fejedelmeknek. Antonio Possevino, a 16. század végén Machiavelli legádázabb jezsuita támadója, el sem olvasta ugyan ellenfele műveit (elég volt hinnie, hogy szerzőjük „impius, naturae, iuris, religionis osor et atheismi inventor”, könyve pedig „sceleratum Satanae organum”), de magabiztosan jelentette ki, hogy a fejedelmeknek való igaz tudomány Aquinói Szent Tamás művében van: *De regimine principum*.¹³⁵ Hasonlóképpen magyar rendtársa, Csete István: mit értenek a papok világi dolgokhoz? hallotta gyakran a kérdést, noha tudhatná a kételkedők, hogy amikor egyházi férfiak Isten tiszteletére tanítják a királyokat, az ország javát

¹³³ BÁTHORI Gábor, *Emlékezet kövekkel megrakott temető kert. Halotti prédikációk*, Pest, 1821, II, 435 skk. – Az egykorú francia szóhasználatban „patriote” a forradalom híveit jelentette.

¹³⁴ Machiavelli fejedelemtükrének fejedelmi olvasója volt II. Rákóczi Ferenc. (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 158.)

¹³⁵ PANELLA, i. m., 54–56. – Aquinói Szent Tamás államtanáról: Wilhelm BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Stuttgart, 1938, 195–211. – Gabriel Naudé (1600–1653), Richelieu és Mazarin könyvtárosa, élesen bírálta az egyházdoktor politikai nézeteit, s elrettentő példa gyanánt idézte: Hogyan kell a zsarnoknak megőriznie hatalmát? Ki kell végeztetni az ország nagyjait és a gazdagokat, akik ellenállhatnának; meg kell szabadulni a nagy szellemektől, bezárni iskoláikat; följelentésre kötelezni az alattvalókat; elszegényíteni a lakosságot; hamis erények fitogtatásával leplezni kegyetlenségét. Az idézetet átvette Naudétól (latinul és franciául) HELVÉTIUS (*De l'Homme*; az 1784. évi londoni kiadásban 406–408), és taláiban jegyezte meg: ha ezeket a tanácsokat Machiavelli adta volna, az Egyház elátkozza, Aquinói Tamást viszont szentté avatta.

és hasznát keresik; ellenben: „Adjátok a Makiavellusok kezébe, és a gonosz fának gonosz gyümölcsét megkóstoljátok sírva.”¹³⁶ Ez a meggyőződés s a belőle fakadó buzgalom hozta létre katolikus hitszónokainknak azokat az írásait, melyeket (noha prédikációs kótetek lapjain rejtőznek) bízvást sorolhatunk a fejedelemtükrök műfajába.¹³⁷

Az uralkodás mivoltát és az uralkodók kívánatos viselkedését fejtegette számos beszéd, mely szent királyainkról szólt. Szent László ünnepén Csúzy Zsigmond azon álmélkodott, hogy „az uraságra és felsőségre, hamis practikákkal is, szinte, sőt inkább sietnek az emberek, hogysesem mint a pompás lakodalomba”, bár a világi uraság és az akasztófa között nagy a hasonlóság: „valamint az, aki az akasztófára emeltetik, nem azért emeltetik fel, hogy pompással, böcsületesen felmagasztaltassék, nem! hanem hogy arról nyakrafőre letaszítassék [...]. Úgy szinte az is, akit e tündér világnak hízelkedése méltóságos tisztekre felemel, nem azért emeli fel, hogy azokban végig dicsőségessen megmaradjon”. A keresztény fejedelemnek négy szabályra kell ügyelnie: „Első és legderekasb regulamentoma pedig, vagyis (hogy magyarosban szóljak) szükségesb kötelessége a'féle jó felsőségnek az, hogy az alattvalóknak [...] tekkéletes erkölcsével jó példát mutasson.” Második: „a maga tulajdon jóvát ne keresse”. Harmadik: „a törvényhez alkalmaztassa magát”. Negyedik: „rest, túnya vagy felettébb aluszékony a felső ne légyen”. Mindezt szentül megtartotta László királyunk.¹³⁸ „...Az igaz és jó fejedelmet – mondotta Csúzy Szent István napján – inkább dicsérteti, inkább dicsőétti az irgalmas engedelmesség [= engedékenység], hogysesem a mérges bosszulás; inkább a jótétel és adakozás, hogysesem a törvénytelen sarcolatás vagy rendetlen húzás-vonyás. Egy szóval, a kegyesség, hogysesem a kegyetlenség.”¹³⁹

Machiavelli a kegyetlenséget¹⁴⁰ ajánlotta, szükség esetére. Az uralkodás fő elvét az oroszlán és a róka parabolájába foglalta; Csúzy emblémába. Tudta Szent István, „hogy még a régi pogányok is a jó fejedelem képit imígyen ábrázolták le: kegyes tekintettel ülven, királyi pálcát irtanak kezében, mellynek is a tetején avagy felső részén egy írott avagy kiformált gólya látszatott, az elsőn [alsón] pedig, mellyet tudniillik a markában szorétott, egy fene vadállat feje. Elsőben is, ülésével együgyü csendességét akarák jelenteni; királyi csodálatos pálcájával pedig azt, hogy valamint a gólya kegyesség jele lévén, szükséges, hogy mindenkor láttassék, mindenkor tapasztaltassék; úgy ellenbe a fene vad, bosszúlló haragot jelentvén, elrejtessék, és azzal ne is éljen a fejedelem, hanem csak nagy szükségnek idején.”¹⁴¹ Csúzy itt, Ajtony és Kupa lázadására célozva, voltaképpen

¹³⁶ CSETE, *i. m.*, 102.

¹³⁷ Fejedelmeknek adott tanácsok, ritkábban, protestánsoknál is olvashatók. Lásd különösen KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve*, Bp., 1974, 288–289. Hét pontban sorolja fel az uralkodókhöz illő tulajdonságokat.

¹³⁸ *Sípszó*, 233 skk.

¹³⁹ *Uo.*, 392.

¹⁴⁰ *Crudeltà, de nem ferocità.*

¹⁴¹ *Sípszó*, 392. Ugyanez az embléma hasonló szavakkal: *uo.*, 387. – A „régii pogányok”, akik a gólyával díszített királyi pálcát „irták”, az egyiptomiak; hieroglifáikat a 16–17. században számos könyv ismertette és tette divatossá. A királyi pálcá emblémája, gólyával és fenevaddal, megvan Erasmusnál (*Institutio Principis Christiani*, 1516), továbbá Diego SAAVEDRA FAJARDO nagyszabású királytükreben (1640), melyet a spanyol

nem mond mást, mint az *Il Principe* szerzője: a fejedelem, hogy uralmát biztosítsa, legyen kíméletlen a lázadók meglakoltatásában, „nem kell attól félnie, hogy kegyetlennek híresztelik, ha egységben és békeességben tartja alattvalóit”.¹⁴² Derék prédikátorunk nyilván észre sem vette, ha egyáltalán olvasta Machiavellit, gondolatainknak ezt az alkalmi találkozásait; ha pedig olvasta, el kellett borzadnia azon, hogy amit ő Szent István dicséretére mond, azt Machiavelli a hírhedt Cesare Borgia igazolására hozta elő. De Machiavelli sem értette volna meg Csúzy középkori érvelését, azt, hogy emblémába foglalt véleményét még egy *analógiával* támasztotta alá: a király, végszükségen kívül, ne legyen bosszúálló, mert „még a természet is, mintegy megvonván erejét, nem adott mérges fulánkot a méhek anyjának, királyának”.¹⁴³

A firenzei politikusnál és prédikatori fejedelemtükrünkben más-más módszer érvényesült. Machiavelli a tapasztalat és a történelem tényeiből vonta le következtetéseit; az egyházi szerzők eleve meghatározott erények követését írták elő. Andreas Pannonius Mátyás király számára készített fejedelemtükrében a három teológiai erény (hit, remény, szeretet) és a négy sarkalatos erény (bölcesség, mértékletesség, bátorság, igazságosság) gyakorlását követelte meg.¹⁴⁴ Szent Ágoston nem írt ugyan fejedelemtükröt, de a *De Civitate Dei* lapjain találtak egy passzust, mely az uralkodói erényeket sorolja fel, s ezeket, Drexelius nyomán, Szentgyörgyi Gergely pontokba foglalva mint törvényeket adta elő. Első törvény az igazság, 2. az alázatosság, 3. Istennek félelme és szereteti, 4. meny-

eredeti után latinul nálunk is kiadtak: *Idea Principis Christiano-Politici*, Pest, 1748. (A pesti kiadásról: PAVERCSEK Ilona, *Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén*, MKsz, 1990, 19–20.) Ez százegy emblémát (Empresas, Symbola) tartalmaz magyarázatokkal. A XVIII.-ban írja: „sceptrum, utius apicem ciconia insidebat, pietatis et religionis symbolum”; Csúzynál: „a golya kegyesség jele lévén”. (A golyák, egy régi toposz szerint, gondoskodnak elaggott szüleikről, ezért a pietas, a kegyesség jelképei. Vö. PAULY-WISSOWA, *Real-Encyclopädie*, „Storch” címszó; Guy de TERVARENT, *Attributs et symboles dans l'art profane 1459–1600*, Genève, 1958, „Cigogne” címszó; lásd még LUKÁCSY Sándor, *Irodalmi golyák*, Vigilia, 1990/11, 832–835.) Az embléma értelmezését Saavedra így folytatja: „hoc eodem symbolo Machiavellus suum quoque Principem instructum vellet, sed alio plane fine: in uno enim sceptri extremo pietatem, in altero impietatem collocatam cuperet, ut pro libitu illud vertere posset, eamque partem sursum erigere, quae ad conservationem et incrementum Statuum magis conduceret.” Saavedráról: Karl-Heinz MULAGQ, *Phänomene des politischen Menschen im 17. Jahrhundert*, Berlin, 1973, 107–183; TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom*, Bp., 1961, II, 200–205. – Saavedra már Csúzy előtt ismeretes volt nálunk. Illyés András írja egy beszédében (i. m., 190–191): „Sámson amaz ötöle megölettetett oroszlánynak szájából végre édes lépesmézét vött ki, és megötte azt. Ugy a nemes hadnagynak viaskodni és hadakozni kel, hogy az édes békeségnek lépesmézét nyerje és azzal éljen, a kegyetlen oroszlánynak, azaz istentelen és hamis tyrannusoknak megverése után. Saavedra Didák ez jegyet formálta, tudnillik olajfát és szőlőtartó láncsát amaz írással: *In fulcrum pacis*. A békeségnek támasszára; tanítván, hogy a hadat csak a békeségnek megnyerésére és megtartására szabad viselni.” A „jegy” Saavedra LXXIV. emblémája. – A spanyol szerző magyarországi hatásáról, pesti kiadásán kívül, számos adat tanúskodik: *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 63, 133, 170, 218, 320. – A szerk. megj.: A IV. embléma kommentárjából már Hoffmann Pál 1654-ben kinyomatott halotti prédikációja idézett (RMK I, 868).

¹⁴² Niccolò MACHIAVELLI *Művei*, Bp., 1978, I, 11, az idézet: I, 55, LUTTER Éva fordítása.

¹⁴³ Sipszó, 392. – A fejedelem és a méhkirálynő közti hasonlat, más jelentéssel, megvan már Plutarkhosznál.

¹⁴⁴ ANDREAS PANNONIUS, *Liber de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus = Irodalomtörténeti emlékek, I, Két magyarországi egyházi író a XV. századból*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, Bp., 1886; magyarul: *A magyar középkor irodalma*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1984.

nyeknek kívánsága, 5. könnyen megengedés, 6. kegyes adakozás, 7. tisztaság, 8. belső indulatoknak mértékletessége, 9. alázatosságnak és imádságnak gyakorlása. „Ezeket a törvényeket minden fejedelmek eleibe, mint valami fényes tükör, maga Sz. Ágoston e világ kapujára felfüggesztette.”¹⁴⁵ Káldi György igen magasra tette a mércét: az uralkodónak Krisztus erényeit kell követnie, mert „valami kívánatlik az igaz királytól, azt fő módon feltaláljuk a Krisztusban”. 1. „A király hasznos törvényeket szab”, 2. „A király óltalmazza az ő híveit”, 3. „A király az ő híveinek jutalmat ad”, 4. „a Krisztus lehetetlent nem parancsol”.¹⁴⁶ Machiavelli nem ismert kötelező erényeket (a legkevésbé krisztusiakat), a cselekedeteknek nála helyiértékük volt; mikor mit kell tennie a fejedelemnek, nem változatlan erkölcsi eszmények szabják meg, hanem a körülmények, s a választást a siker igazolja. Az etikai relativitásnak ezt a tételét Machiavelli oly fontosnak tartotta, hogy megtárgyalására a *Discorsi* három fejezetét szánta, és több történeti példával érvelt mellette. Az egyik: Scipio, amikor bevonult Hispaniába, emberséges bánásmóddal állította maga mellé lakóit; Hannibal viszont, amikor bevonult Itáliába, kegyetlenkedett és fosztogatott, a megfélemlítést használta a lakosok fékentartására; és mind a ketten ugyanazt az eredményt érték el: a hatalomnak (legalább ideiglenes) birtoklását.¹⁴⁷

A célszerű eszközök kiválasztásához a fejedelemnek szüksége van jó tanácsosokra. Káldi ezek tulajdonságait is pontokba szedte: 1. jámborság, 2. okosság, 3. tudomány, 4. a fejedelemhez való jóakarát, 5. bátorság és szabadon szólás, 6. állhatatosság, 7. hallgatás, 8. érett életkor.¹⁴⁸ Nem könnyű ilyen példás tanácsosokat találni. A fejedelmet hízelgők veszik körül, akiktől óvakodni kell. Megmondta ezt már Augustus császár, aki „az kép-mutatató hízelkedőket *Pestes rerumpublicarum et aularum*, minden jól rendelt községi rendnek és urak udvarinak ártalmas metyélének és döglötinek nevezte”.¹⁴⁹ Pázmány szerint: „sok aítatos Jámborokat fene gonosságra vit, a Hízelkedők mestersége”.¹⁵⁰ Csúzy a hízelgést tartotta az udvaroncok első és legfőbb rossz tulajdonságának: „az udvarokat nem egy, hanem főképpen három rendbéli ellenség szokta megfertőztetni, konkolyosítani. *Első* a hízelkedés... *Második* a hamis vádolás... *Harmadik* a feslett bujasság...”¹⁵¹ „Nincs semmi gonoszabb – idézi Szent Ágostont – a hízelkedő nyelvnél, nincs semmi, ami inkább megvesztegesse, megfertőztesse az embernek szívét, mint a hízelke-

¹⁴⁵ *Elmélkedések az Örökké-valóságról*, Pozsony, 1653, 68–70. A „mint valami fényes tükör” szavak mutatják, hogy a szöveget a kortársi tudat a fejedelemtükrök körébe sorolta. Szent Ágoston előírásait rövidített és szabad fordításban, a latin eredetivel együtt, Pázmány is beiktatta fejedelemtükör-jellegű prédikációjába: „a keresztyén fejedelmeket nem egyébert mondjuk boldogoknak, hanem ha igazsággal parancsolnak; ha késedelmesek a bosszúállásra, gyorsak az engedésre; ha inkább akarnak magokon és gonosz indúlatokon uralkodni, hogysen a széles világon; és mindezeket nem világi dücsösséggért, hanem a menyország szerelméért cselekezik.” (*De Civitate Dei*, V, 24; Pázmány: *Mivel tartozunk fejedelmünknek és fejedelmünk nekünk*.)

¹⁴⁶ KÁLDI, *Innepekre-való*, i. m., 263.

¹⁴⁷ *Discorsi*, III. könyv, XX–XXII. fejezet. Ugyanez a példa (kissé másképp, a katonasággal való különféle bánásmódok tanulságos eseteként) az *Il Principe* XVII. fejezetében.

¹⁴⁸ KÁLDI, *Innepekre-való*, i. m., 267–268.

¹⁴⁹ SZENCI MOLNÁR, *Discursus de summo bono*, i. m., 263.

¹⁵⁰ Pázmány prédikációinak első kiadása, 935.

¹⁵¹ *Sípszó*, 245.

dés”;¹⁵² „aki csak ehhez az ördögi practicához nem tud, ne remélje böcsületit vagy előmenetelét, kiváltképpen a mostani udvarokban; s az a csodálatos, hogy nem irtóznak alattomban való titkos mérgektől és a scorpionál mérgesb fülánkjoktól!”¹⁵³

A tetvek az ember vérén élősködnek, de elhagyják a hidegült holttestet; ilyenek a hízelkedők: mihelyt uruk szerencséje hanyatlik, odébbállnak – mondotta Plutarkhosz.¹⁵⁴ Ezt a hasonlatot gyakran kölcsönvették, Pázmány is.¹⁵⁵ Csúzy más példát választott az állatvilágból: a hízelgő olyan, mint a szúnyog, „mindaddig szúszog, mindaddig dúdol a füledben, mígnem keservessen megcsíp, s csak végre tapasztalod ízetlen muzsikájának fájdalmas hangját”.¹⁵⁶ További hasonlatok, Pázmánytól: „mint a syrénák szép éneklésekkel elaluttják, azután megfojtják az embereket, úgy a hízelkedők édes beszéde szörnyű veszedelmekre viszi az embereket.”¹⁵⁷ A hízelkedők nem olyanok, „mint a halászok, madarászok, mert ezek sokszor megvetik hálójokat, sokszor horgokat, töröket, lépes-vevesszőjüket elrakják, és semmit nem fognak; de a hízelkedők nemcsak meg akarnak csalni, hanem valóságosan megcsalnak”. (Negatív hasonlat.) „...Mint a ház tetején forgó vitorlák, oda fordúlnak, ahová fúj a szél; mint a caméleonok, minden színekben tűnnek, mindenenek tetszéséhez és hajlandóságához alkalmaztatják magokat.” „...Mint a fecskék, nyárban velünk vannak, télben távul járnak.” „...Csudálkozunk, hogy a fejedelmek körül mindnyájan hízelkednek? hogy mint a tükörök, örülnek vagy sírnak;¹⁵⁸ mint az árnyékok, mozdúlnak vagy állanak az udvari szolgák, urok indulati szerént?”¹⁵⁹ „Valaki tehát olyan, mint az Echo, és minden szavadat javallja, minden tetszésedet erősíti: bizonyos, hogy hízelkedő.” „...A hízelkedő és jóakaró között oly különbözőzés vagy on, mint a szakács és orvos között. A szakács nem gondol azzal, ha egészséges vagy ártalmas az éték, csak arra vígyáz, hogy jóízű és ura szájának kedves légyen, amit készít. Az orvos pedig a jó étektől elfogja az embert, ha látja, hogy nehéz-emésztő, és ízetlen italokat ad, noha

¹⁵² *Uo.*, 247.

¹⁵³ *Lelki éhség*, 105. – Saavedra különös figyelmet fordított a hízelgőkre, két fejezetet szánt rájuk (a XLVII. és a XLVIII. symbolumot). „...nec minus periculi est ab eorum [sc. adulatorum] blanditiis, quam ab armis hostium.” Mert a hízelgő olyan, mint a skorpió; ezt ábrázolja a könyv egyik emblémája. „Nullum animal magis fraudulentum quam stellio; [...] Non enecat eum stellio, quem inficit, sed torpore solum omnia ejus membra corripit, eumque a seipso quodammodo avocat, varios in eo affectus excitando. Adulatori hoc proprium est, qui varia boni specie fascinat oculos et decipit aures principis, aut eum quasi extra se abripit, ut rerum veritatem dispicere nequeat.” (184–196.) Saavedra hatása Csúzyra valószínű. Persze közös forrás lehet Plinius (lib. XI, cap. 28), bár ő csak a skorpióról beszél, hízelgőkről nem.

¹⁵⁴ *De discernendo adulate amico*, cap. 2.

¹⁵⁵ „...amint Plutarchus írja, miképpen a tetvek mindjárt kimásznak, mihent elfogy a betegben a vér, mellyel tápláltnak: úgy a hízelkedők.” Prédikációk, id. kiadás, 935.

¹⁵⁶ *Lelki éhség*, 103–104. Ugyanez rövidebben: *Sípszó*, 247. Másutt, csaknem azonos szavakkal, a rágalmazó hasonlítatik szúnyoghoz (*Lelki éhség*, 536).

¹⁵⁷ Ezt a hasonlatot (több más mondattal együtt) átvette Pázmánytól KELEMEN Didák, *i. m.*, 145.

¹⁵⁸ PICCOLOMINI: az udvaronc kötelessége „nevetni és sírni a királlyal, magasztalni, akit ő magasztal, gyalázní, akit gyaláz”. (*Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek*, Bp., 1980. 88. BORONKAI Iván fordítása. Latinul már idéztem a 102. jegyzetszám előtt.)

¹⁵⁹ A tükörkhöz és árnyékokhoz való hasonlítást átvette Pázmánytól STANKOVÁTSI Leopold, *Áruló Júdás, az az Nagy bójtra való predikációk*, Győr. 1789, 109.

egészségeseket. Ugy a hízelkedő csak szájzre néz; a jóakaró, igazmondásával, ecetet önt fekélyünkbe és tisztogatja sebeinket.”¹⁶⁰

Machiavellinek nem volt szüksége ilyen hasonlatbőségre. Az *Il Principe* XXIII. fejezetét a plutarkhoszi témának szentelte: Hogyan kell elkerülni a hízelgőket? Rövid fejezet, néhány gyakorlati tanács, semmi idézgetés (még Plutarkhosztól sem), egyetlen példa, a kortárs Miksa császárról. Más világ, más módszer, másféle irodalom Pázmányé. Pünkösd után XIII. vasárnapra írt második prédikációjának ezt a címet adta: *A feslett társok és hízelkedők barátsága veszedelmes*. Általában szolt a gonosz és veszedelmes társaságról: kerülni kell a fajtalanokat, a dözsolóket, főként pedig az eretnekeket; és csak ezután tért rá arra, amit Machiavelli az egyetlen fontosnak tartott: a hízelkedőkre. A firenzei szűkszavúan nyilatkozott róluk; Pázmány, szokása szerint, nagyszabású irodalmi tűzijátékot produkált. Csaknem tucatnyi hasonlat (az imént idéztem őket), több mint negyven citátum, a Bibliából, Arisztotelész, Seneca, Plutarkhosz, Lukianosz, Curtius Rufus, Diogenész Laertiosz műveiből, példázatok hosszú sora Világbíró Nagy Sándorról, más uralkodókról, ótestamentumi személyekről. Fejedelem legyen a talpán, aki mindezt meg tudja jegyezni. De legalább élvezhetjük a szónok stílusát, például ezt a pompás kettős ellentétszekvenciát: A hízelkedők szava hamis. „Mert a bűnöket jóságok nevével magasztalják: a bolond pompát bévkezőségnek, a dözsolést és részegeskedést barátságos társalkodásnak, a kevélységet jó magaviselésnek, a rút fősvénységet takarékoságnak, a csintalanságot vigaságnak, a buja szerelmeskedést víg nyájaskodásnak, a dühös haragot bátor merészségnek nevezik. Viszont a jóságokat vétkek nevezetivel gyalázzák: a bátorságot vakmerőségnek, az erősséget versengésnek, az okosságot félelmes puhaságnak, a szorgalmatoságot fősvénységnek, a szemérmes tisztaságot paraszt vadságnak híják.”¹⁶¹

¹⁶⁰ Prédikációk, id. kiadás, 934–938.

¹⁶¹ Az ehhez hasonló hatásos ellentétszekvenciák divatosak voltak. Csúzy, ugyancsak a hízelkedőkről: ha szegény vagy, „gazdagnak mondanak; fősvény, szoros erszényű, s adakozónak hazudnak, csak hogy utolsó filléredet is markalfül kisajtolhassák; buja fajtalan vagy, tisztátalan életedet természet szükségének mondják; rút kevélységedet autoritásnak; borscsiszár zabálló torkoskodásodat barátságos conversatióknak, nyájaskodásodnak; mérges haragodat s bosszúálló fegyveredet katona dolognak, és túnya hivalkodásodat szükséges nyúgadalomnak tettetik”. (*Lelki éhség*, 53.) Guevara, az udvari (világi) élet fonák értékrendjéről, Debreczeni S. János fordításában: „Elhadlak, világ, azért hogy senki az te gyönyörűségedben tulajdon nevének nevezetetik. Mert az vakmerő erősnek, az félékeny lassúnak, az gyűlölséges alkolmatlannak, az szorgalmatos szomorúnak, az tékozló nagyakarónak, az fősvény sebráknak, a csácsogó ékessen szólnak, az tudatlan kevés szavúnak, a feslett erkölcsű szeretőnek, az mértékletes bolondnak, az háborgó udvarinak és a bosszúálló nemesnek nevezetetik...” (*Christianus suspirans*, Debrecen, 1615. Vö. NÉMETH S. Katalin, *Debreczeni S. János és Guevara*, ItK, 1974, 210–213.) Pázmány, a vakmerőn ítélkezőről: „az Isten szolgálainak aítatosságát képmutatásnak, hallgatását baromságnak, békeséges türesét gorombaságnak, csendességét mordságnak, alázatosságát elvetett rosszságnak, alamizsnálkodását tékozlásnak, takarékoságát fősvénységnek, bátorságát versengésnek, egy szóval, az isteni dolgokban való foglalatosságokat bolondságoknak ítéli és nevezi.” (Prédikációk, id. kiadás, 868.) Illyés András a gonoszokról, akik a jócselekedeteket gyalázzák: „Ha alázatos vagy, megvetetnek és alávalónak alítottat; ha békeségetűrő, kicsinszívűnek és semmirevalónak mondatol; ha szorgalmatos, áítatos, kegyes, képmutatónak hivatottat; ha mértékletes, fősvénynek; ha hallgatsz, bolondnak; ha szóllasz, csácsogónak; ha igaz vagy, kegyetlennek; ha könyörülő, lágynak; ha rendesen magad viseled, kevélynek; ha nyájaskodó léssz, könyűnek; ha adakozó vagy a szegényekhez, tékozlónak; ha keveset adsz, fősvénynek nevezetel.” (*I. m.*, I, 393–394.) Csúzy nál (a 98. jegyzetszám előtt idézve a főszövegben): aki hazug módon

Pázmány egy másik beszédének címe: *Mivel tartozunk fejedelmünknek és fejedelmünk nekünk?* (Pünkösöd után XXII. vasárnapra második prédikáció.) Perikopája: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré; de nemcsak az alattvalók kötelességeiről szól, hanem tükröt tart a fejedelemnek is: királytükröt.

Első gondolatával: hogy a birodalmaknak szükségük van fejedelmekre, Machiavelli is egyetérthetett, bár persze ő nem vesződött a tétel bibliai bizonyításával, hanem rögtön az uralom megszerzésének és megtartásának profán módjáról kezdett értekezni. Pázmány, a cím szavainak sorrendjétől eltérve, először a fejedelmek kötelességeit adja elő. S ebben már nem lesz Machiavelli és közte egyetértés.¹⁶²

A fejedelmek a Szentírásban többféleképpen nevezetnek: 1. orvosoknak, 2. világoskodó lámpásoknak, 3. Isten képebelieknek (Ministri Dei), 4. Napnak. Legszebb azonban az ötödik elnevezés: a fejedelmek (és más előljárók) pásztorok és atyák; a két metafora közül Pázmány az elsőt fejti ki részletesebben.

A pásztor nevezet arra inti az uralkodókat, hogy „a világi méltóságban megőrizték az alázatosságot”. Gondoljanak arra, hogy Istenhez képest minden világi nagyság „egy kis porocská, egy csep vizecske”. Jaj azoknak a hatalmasoknak, „kik előtt az alázatosság gyalázatosság”. A fejedelem „ne igyekezzék a cifra öltözésre, friss pompára, magamutogatásra”. Isten „a feslett életű királyokat azzal fenyegeti, hogy mazzag-övet ad nekik a királyi öltözetért, úgy ellenben azt ígéri az istenfélő királyoknak, hogy állandó birodalmat ad nekik és maradékjuknak”. A jó pásztor kötelessége, hogy „ne éheztesse, felettéb ne fárassza, ne nyúzsa-fossza a juhokat”. Szerencsétlenek azok a fejedelmek, akik „minden okosságokat és gondviseléseket abban helyeztetik, hogy akármint, akárhonnan szaporítsák kincseket, terjesszék országokat”; az ilyeneket a Szentírás nem pásztorok, hanem „farkasnak, medvének, oroszánynak” nevezi.

Mindezt Pázmány a Biblia sűrű idézetésével bizonyítja. Némelykor Machiavelli is forgatta a szent könyvet, de nem jámbor tanácsokat szűrt le belőle. „...Aki értőn (*sensatamente*) olvassa a Bibliát (írja szinte kihívóan a *Discorsi* III. könyvének XXX. fejezetében), látni fogja: Mózes csakis úgy tudott érvényt szerezni törvényeinek és rendeleteinek, hogy megölt végtelen sok embert, akik csupán irigységből tervei megvalósításának útjában álltak.”¹⁶³ Pázmány számára a Biblia ily módon való felhasználása megbotránkoztató volt.

Az *Il Principe* nevezetes dilemmája így hangzott: „szeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg?” A válasz: „mivel az emberek akaratától függ, szeretik-e az uralkodót, viszont a fejedelem akaratától, hogy félnek-e tőle, igazodják a bölcs ural-

mindent a fonákjára fordít, maga a machiavellista ördög. A hamis állítások efféle ellentétező felsorolására a Biblia adott (rövid) példát. Káldi írja egyik vasárnapi beszédében az istentelenekekről: a jóknak minden cselekedetét „gonoszra magyarázzák; az okosságot álnokságnak, az igazságot kegyetlenségnek, a bátorságot vakmerőségnek, a bővkezűséget tékozlásnak, a takarékoságot fősvétségnek...” – s a szekvencia végén idézi a mintául szolgáló ószövetségi textust: „A jót gonoszoknak, az édesset keserűnek, a világosságot setétségnek nevezik; kiknek jajt mond Isaiás.” (*I. m.*, 100. Ugyanezt a bibliai idézetet, egy taggal rövidebben, lásd 107–108.)

¹⁶² Machiavelli és Pázmány közt rövid párhuzamot vont PATAY József, *Pázmány Péter egyetemes történelmi felfogása*, Kolozsvár, 1909, 94–99.

¹⁶³ MACHIAVELLI *Művei*, I, 407, LONTAY László fordítása.

kodó aszerint, ami tőle függ, s nem aszerint, ami másoktól; [...] csak arra kell vigyáznia, hogy gyűlöletet ne érezzenek iránta.”¹⁶⁴ Pázmánynál egyetlen akarat van: Istené, s ez azt „parancsolja” az uralkodónak: *Non habeant auri et argenti immensa pondera* (5Móz 17,17), „ha magokat szeretettetni akarják, ne győjtsenek kincset, mert kalmár dolga a pénzgyűjtés, királyok tisztí az adakozás”. A királyi székeknek „erősőbb oszlopok nincsen, mint az alatta-valók jóakarata”, s ezt adományokkal szerezhetni meg. Machiavelli inkább azt ajánlja, hogy buzdítsák a polgárokat szorgos munkára, kereskedésre, földművelésre, tulajdonuk csinítására, arra, hogy boldoguljanak maguk; persze nem árt, ha a fejedelem – mintegy ráadásul és módjával – példát mutat a bőkezűségben, látványos játékokat rendez.¹⁶⁵ Pázmány szerint a fejedelem, legyen bár adakozó, ne tékozzoljon „pompára és játékokra” az ország jóvedelmét, vegyen példát a királyok királyáról, aki a csodálatos kenyérszaporítás után a morzsákat is összeszedette.

Machiavelli fő-fő kérdése: szabad-e az uralkodónak szinlelni, ravaszsághoz folyamodni, szabad-e megszegnie adott szavát? Szerinte szabad; erről szól fejedelemtükrének XVIII. fejezete. Véleményét, elítélve vagy egyetértve, számtalanszor idézték;¹⁶⁶ előzményét megtalálták Tacitusnál;¹⁶⁷ Saavedra VIII. Károly francia király mondására hivatkozott emblémás könyve XLIII. fejezetében: „Qui nescit dissimulare, nescit regnare” (hozzátéve: „In quo tota regnandi scientia summatim comprehenditur”) – a királyi aforizma aztán szállóigeeként bejárta a kor államtani irodalmát. Mit tanácsolnak „amaz hamis és színhányó údvari pseudo-politicusok”? – tette föl a kérdést Csúzy; a válasz: „simula! dissimula!” – s hogy ne legyen kétség a gonosz tanács eredete iránt, a lap szélén megjelölte a forrást (szokás szerint rövidítve, ezúttal sajtóhibával): *Macho*.¹⁶⁸ Pápai Páriz Ferenc megértőbb volt a firenzei író tana iránt. Bár – talán óvatosságból – „az udvaronc machiavellista politikusok” ellen nyilatkozott, némi ravaszságot és ámitást megengedett.¹⁶⁹

A fejedelem legyen erős, mint az oroszlán, és ravasz, mint a róka, mondta az *II Principe* szerzője, a XVIII. fejezetben. A kettős állathasonlat Lüsandrosz spártai vezértől kapta politikai értelmét (Plutarkhosz életrajzi művében),¹⁷⁰ majd Machiavelli nyomán terjedt el, általános megbotránkozást keltve. „...Recte conficies, quam impium et ferox sit Machiavelli consilium qui Principem suum efformat, ex natura videlicet leonis et vulpis”

¹⁶⁴ *Uo.*, I, 56, 57.

¹⁶⁵ *Uo.*, I, 75–76.

¹⁶⁶ MÜLAGÓ, *i. m.*, 84. Lásd még Saavedra: „Politica hujus nostri temporis in omnibus malitiam et fraudem praesupponit”; „cum ratio Status jam fere nihil aliud sit, quam ars quaedam alios fallendi, aut ne Princeps fallatur ab aliis”. (A pesti kiadásban: 294, 179. A második mondatot szóról szóra átvette VANÓSSI, *i. m.*, II, 10.)

¹⁶⁷ „Fraus et dolus inevitabilia.” Idézi FREDRO, *Norma*, 70.

¹⁶⁸ *Lelki éhség*, 52.

¹⁶⁹ *Dissertatio politica de arcanis prudentiae in imperando regulis, sive (ut vulgo vocari illae solent) de ratione status*, 1714. Magyarul: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, 1977, 330–340.

¹⁷⁰ Megvan Cicerónál is, *De officiis*, I, 13.

– írta Saavedra.¹⁷¹ Nálunk Pázmány: „Ama tekéltetlen Lysander azt mondotta, hogy az igazmondás semmivel nem böcsültebb a hazugságnál, hanem haszonból kel ezeket megítlni. És hogysen fázzunk, inkább róka-bőrrel töldjük meg az oroszlány-bőrt.”¹⁷²

A csalárdság legfelső foka a szószegés. Machiavelli, ezúttal is, egyenesen beszél, az eredményességre hivatkozva: „azt tapasztaljuk, hogy a szószegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek.”¹⁷³ Pázmány természetesen ellenkező választ ad és másként érvel: bibliai szereplőket sorol fel, akik hamissággal szereztek kincset, birtokot, hadi győzedelmet, de meg is bűnhődtek érte, mert csak embereket csaphatnak be a fejedelmek, „Istent meg nem csalják, kinek hátulütő pálcája fejek felett forog”.¹⁷⁴ Machiavelli sosem hivatkozott Istenre.

Az adott szó megszegésének két nevezetes példáját szokták emlegetni akkoriban. Zsigmond császár menlevéllel biztosított bántatlanságot Husz Jánosnak, a konstanzi zsinat mégis máglyára küldte; Ulászló királyunk megesküdünt a békére, mégis hadat indított a török ellen. Mindkét történetről sok szó esett egyházi irodalmunkban.

Káldi és Pázmány egy-egy teljes beszédet szentelt az esküvés vallás erkölcsi kérdéseinek.¹⁷⁵ A hiábavaló és Isten nevéhez méltatlan esküözést tiltja a Szentírás; Jézus azzal mutatott példát, hogy sohasem esküdünt. Pázmány szerint kárhozatos szokás, hogy a törvény előtt „egy rosz kaboláért, egy arasznyi földért, egy parasztember rongyáért, egy gyanuságért vagy nyelveskedő ember te-mondásáért egynehány száz embert megesküdüntetnek”. Az esküvés – írja Káldi – Istennek bizonyosságul hívása, a hamisan esküvő tehát nagy bünt cselekszik, „mert az Istent hamis tanúvá teszi”. Tilos esküvel fogadni lehetetlen, bűnös vagy törvényellenes dolgot, de máskülönben tilos megszegni az esküt. Történt-e esküszegés Husz János sérelmére? Pázmány több vitairatában és a *Kalauz XV.* könyvében, hosszú fejtegetések, valamint sok-sok tudós vélemény és történeti analógia idézése után, azt állítja, hogy nem történt, mert (mint a *Kalauzban* írja) „noha a császár szabad menedéket adott Husznak, de nem adott a Conciliom”, a zsinatnak tehát, magasabb hatóság lévén a világinál, szabad keze volt az eretnek megégetésére.

Ulászló király esküszegését nem lehetett ilyen hatásköri rabulisztikával kimagyarázni. A békebontást Európa-szerte elítélte a közvélemény,¹⁷⁶ s megérdemelt büntetésének tartotta a várnai vereséget. A történetet Bonfini beszélte el, és már a kortárs Andreas Pannoniusz beiktatta fejedelemtükrébe, kellő óvatossággal, hiszen könyvét a csatavesztes

¹⁷¹ SAAVEDRA, id. kiadás, 168.

¹⁷² Prédikációk, id. kiadás, 1088. Gracián, bár sem Lüszaandroszt, sem Machiavellit nem nevezi meg, velük értett egyet. *Udvari emberében* Faludi Ferenc így fordítja a harmadik rész XX. maximájának címét: „Rókába, ha nem használ az oroszlyánbőr.” A rövid kifejtés: „Ahol nem elég az erő, ott a mesterség álljon elő. Aki az ország útján nem járhat bátor lépéssel, térjen okossan a titkos ösvényre. A furcsaság gyakorta többet végez a csontos erőnél...” (FALUDI, i. m., 426.)

¹⁷³ MACHIAVELLI *Művei*, I, 58.

¹⁷⁴ Prédikációk, id. kiadás, 1075.

¹⁷⁵ KÁLDI, *Innepekre-való*, i. m., 218 skk.; PÁZMÁNY, id. kiadás, 653 skk.

¹⁷⁶ Több mint száz évvel később Jean Bodin még mindig fölelegette, Husz János történetével együtt; de MAITTEI, i. m., 31.

Hunyadi fiának, Mátyás királynak írta, de mindenesetre azt ajánlotta neki, hogy egyáltalán ne esküdjék.¹⁷⁷ Később a protestánsok a pápisták elleni sorozatos támadásokra használták föl az esetet, az esküszegésre ugyanis a pápai küldött biztatta a királyt. Históriaiás énekek, hitvitázó és egyéb iratok ontották az elítélő szót;¹⁷⁸ egy anekdotagyűjtemény szerzője még a 18. század végén is megismételte: „A hitszegés itt a maga büntetését elvette.”¹⁷⁹ A katolikus fél nem térhetett ki a válasz elől. Káldi György azt írja, hogy Ulászló előbb a keresztény uralkodókkal kötött szerződést a török ellen, és csak ezután esküdött meg a békére, de ezt csak akkor tehetette volna jogosan, ha feloldozást kap korábbi esküje alól. „Azonban a király, nem tudom, micsoda indulatból, de elégtelen okból, kiszakadott a közönséges kötésből, és frigyvet vetett a törökkel”, azaz voltaképpen első esküjét szegte meg, és a pápai küldött unszolására csak jóvátette hibáját azzal, hogy megtámadta a törököt. „Szintén annyi vétke volt abban a kardinálnak vagy a pápának, mint ha látván, hogy valaki igaz hűtös feleségét elhagyván, más gonosz személyhez kötötte magát, azt tanácsolta volna néki, hogy az első hűtösehez álljon, a gonosz személyt elhagyja.” Ugyanígy érvel Pázmány a *Kalauzban*. A magyarok „akkor vétkeztek, mikor a töröknek hitet adtak az előbbi köteleesség ellen; de mikor az első frigyhez állottak, nem esett abban semmi vétke.”¹⁸⁰

Machiavelli nem foglalkozott sem Husz János, sem Ulászló esetével. Őt az itáliai jelenkor és az antik história érdekelte, s a történelemben nem erkölcsi példatartat látott, hanem levonandó tanulságokat. Regulust, a római vezért a karthágóiak foglyul ejtették, majd diplomáciai megbízatással Rómába küldték, miután megeskették, hogy ha akaratuknak nem tud érvényt szerezni, visszatér a fogságba. A jellemes és bátor hazafi a szenátust a karthágóiaknak kedvezőtlen határozatra buzdította, de esküjét nem szegte meg, inkább vállalta az újabb rabságot és a kínhalált. Cicero ezt a történetet mint az adott szó

¹⁷⁷ ANDREAS PANNONIUS, *i. m.*, magyar kiadás, 396, 392.

¹⁷⁸ Számos adat SZEPSI CSOMBOR id. kiadásának jegyzetében, 608. Lásd még: DÖMÖTÖR, *i. m.*, 189.

¹⁷⁹ HATVANY Pál, *Némelly fel-jegyzésre méltó történetek*, Kassa, 1796, 179. „Az ütközet közbe Amurates a békességről írott levelet a kebeléből kivonván, [...] kérte az Istent, aki a hitszegést meg szokta büntetni, hogy ezt a nemzetek törvényének gyalázzattal való illetését büntesse meg.” De az már mese, írja a kálvinista tollforgató, hogy „a békességet az Úr Vacsorájára szerzették vólt, és az ostya Amuratesnek általadatott volna, és hogy ő az ütközet alatt ennek az ostyának könyörgött volna.”

¹⁸⁰ Zrínyi, kivételképp a katolikusok közt, a protestánsokkal értett egyet. Mátyás királyról szóló traktátusában írja: „csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem Isten kedve szerint való; ismég, ha szövetséget vetünk ellenségünkkel, azt megbontani, hit titulus alatt, bűn és nagy vétke”. – Pázmány érvelését, Husz János, ill. Ulászló török háborúja ügyében, ismerteti PATAY, *i. m.*, 48–60. A történeti és diplomáciai eseményekről: FRAKNÓI Vilmos, *A várnai csata előzményei*, Hadtörténelmi Közlemények, 1889, 377–388. – R. de MATTEI id. könyvében (15–42) összefoglalja az esküszegésről hangoztatott különféle nézeteket. Platón, Cicero, Seneca, Órigenész, Szent Jeromos, Szent Ambrus és mások – ellentétben Tertullianus, Lactantius és Szent Ágoston teljes tilalmával – megengedhetőnek tartották a hazugságot s az esküszegést rendkívüli körülmények között és közhasznú cél érdekében. Marsilio Ficino: „Licet autem Gubernatoribus interdum uti mendacio salutis publicae gratia.” Montaigne: „Le Prince, quand une urgente circonstance, et quelque impetueux et inopiné accident du besoing de son estat, luy fait gauchir sa parole et sa foy, [...] doit attribuer cette necessité à un coup de la verge divine: vice n'est ce pas...” (*Essais*, livre III, chap. I.)

minden körülmények között kötelező megtartásának szép példáját magasztalta,¹⁸¹ ugyanezt tette Andreas Pannonius, Szent Ágoston nyomán.¹⁸² Regulusról Machiavelli is írt, de egy szót sem a vonzó legendáról; történetéből ő a gyalogság merész felhasználását tartotta érdemesnek előhozni.¹⁸³ Jó példája ez a különbség a vallásos és a világi gondolkodás szöges ellentétének.

Az egyházi fejedelemtükrök tanítása és Machiavellié: két külön világ.¹⁸⁴ A papi szerzők a keresztény uralkodó ideálképét rajzolták meg, a firenzei író a gyakorlati államférfi-
nak adott tanácsokat. Machiavelli alternatívákban gondolkodott,¹⁸⁵ az egyháziak csak változatlan eszményeket ismertek. Pázmányék mércéje az istenfélelem, Machiavellié a siker. Hitszónokaink az üdvözüléshez egyengették az utat, az olasz politikus az evilági érvényesüléshez. Machiavelli a vallást a társadalomformálás eszközének tartotta,¹⁸⁶ papjaink isteni kinyilatkoztatásnak.

A legnagyobb különbség a két fél antropológiai felfogása között volt. Machiavelli (tapasztalati) meggyőződése szerint: az ember rossz; hálátlan, ingatag, színlelő (*ingrati, volubili, simulatori*); „az emberek mindig rosszak, ha a szükség nem kényszeríti őket az ellenkezőjére”; „annak, aki államot alapít és törvényt hoz, eleve rossznak (*cattivi*) kell feltételeznie minden embert, hiszen az emberek, amint alkalom adódik rá, kiélik lelkük gonoszságát” (*la malignità dell'animo*).¹⁸⁷ Ez a pesszimizmus Szent Ágostont is megkísértette, de a keresztény hit számára mindig van egy legfelső instancia: a kegyelem. Machiavelli világában ennek nem volt helye; ő olyannak látta az embert, mint majd Vörösmarty „a félig istent, félig állatot”. Akhilleuszt – írja az *Il Principe* szerzője – Kheirón kentaurhoz adták nevelőbe, „mestere félig állat, félig ember volt, amiért is a fejedelem egyik és másik természetét egyaránt kell hogy tudja használni...”¹⁸⁸ De lehet-e üdvözíteni egy kentaurt?

¹⁸¹ *De officiis*, I, 13.

¹⁸² ANDREAS PANNONIUS, *i. m.*, magyar kiadás, 397.

¹⁸³ MACHIAVELLI *Művei*, I, 282.

¹⁸⁴ „Entre la prudence chrétienne et la raison d'Etat, il n'y avait aucun compromis possible” – írja találon THUAU, *i. m.*, 120.

¹⁸⁵ „...az embereket vagy meg kell nyerni, vagy elpusztítani” (*guadagnare o perdere*). MACHIAVELLI *Művei*, I, 29.

¹⁸⁶ Pierre MESNARD, *L'Essor de la Philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1951, 72 skk.; Luigi RUSSO, *Machiavelli*, Bari, 1957⁴, 38–42. – Machiavelli felfogására jellemző kijelentések a vallásról a *Discorsibus*: a pogányság kedvezett a tetterő kibontakozásának, a bátor cselekvésnek, a kereszténység a szemlélődés, az alázat és a tűrés vallása (Második könyv, II. fejezet); Assisi Szent Ferenc és Szent Domonkos reformjai nélkül a keresztény vallás elpusztult volna az egyházi vezetők erkölcstelensége miatt (Harmadik könyv, I. fejezet). Mindezekhez képest meglepő – és valószínűleg egyedülálló – a piarista RÖSENBACHER Ferenc eljárása: annak bizonyítására, hogy a vallás a társadalom fundamentuma, a pogány Plátó, Plutarkus és Tzitzeró után az „istentagadó hitetlen” Makiavellust is idézi (másodkézből), mint aki „a Religiót emberi társaság kötelének” nevezte (*Ünnepi prédikatio, melyet a dicső Szent Istvánnak, magyarok első keresztény királyának pompás innepe alkalmatosságával tartott...*, Bécs, 1794, 14).

¹⁸⁷ MACHIAVELLI *Művei*, I, 56, 79, 102.

¹⁸⁸ *Uo.*, I, 56. „...Achille e molti altri di quelli principi antichi furono dati a nutrire a Chirone centauro, che sotto la sua disciplina li custodisse. Il che non vuole dire altro, avere per precettore uno mezzo bestia e mezzo uomo, se non che bisogna a uno principe sapere usare l'una e l'altra natura...” Alcicius *Emblemata* című

Sándor Lukácsy

L'ESPRIT DE L'ÉTAT

(MACHIAVEL ET LA LITTÉRATURE ECCLESIASTIQUE HONGROISE)

Ayant reconnu la menace qu'impliquaient les idées de Machiavel pour l'Église, catholiques et protestants furent unanimes dans les assauts le visant. Le concile de Trente interdit ses œuvres en 1559. Machiavel fut stigmatisé à travers l'Europe pour avoir loué César Borgia. On désignait ses œuvres comme origine des atrocités de la nuit de Saint Bartholomée, lui-même était considéré comme justificateur de toute cruauté et d'infidélité ainsi que de tout crime politique, idéologue de l'absolutisme et de la tyrannie.

L'intelligentsia hongroise fit ses premières rencontres avec Machiavel au cours du XVIe siècle, or, il nous reste peu de preuves de son influence de la période qui précède Miklós Zrínyi. Ce fut plutôt Gentillet et les autres adversaires de Machiavel qui eurent un certain effet sur les intellectuels hongrois de l'époque.

Le prédicateur appartenant à l'ordre des ermites de Saint-Paul, Zsigmond Csúzy publia ses sermons dans quatre gros volumes entre 1723 et 1725 dans lesquels il fit mention de Machiavel et des idées dangereuses de celui-ci à neuf reprises. S'étant acquiescé le vocabulaire de l'antimachiavélisme, il en utilisait les clichés tout en les complétant avec ces propres idées à certains endroits.

Tandis que l'antimachiavélisme européen atteignit son apogée au XVIIe siècle, en Hongrie il ne le fit qu'au XVIIIe siècle. Dans la littérature ecclésiastique hongroise l'antimachiavélisme occupe une place intermédiaire: tandis qu'à la fin du XVIIe siècle les controverses religieuses devenaient de plus en plus rares au moins dans les sermons et, depuis la moitié du XVIIIe siècle apparut le nouvel ennemi: les Lumières. Au cours de la période qui se situe entre ces deux, les prédicateurs désireux de préserver leurs fidèles du mal parlaient de Machiavel. Au XIXe siècle l'antimachiavélisme tendit à être sécularisé, le manque de patriotisme étant considéré comme un plus grand péché que l'athéisme.

könyvben (1522) a 146. embléma a fejedelmek tanácsadóját Kheirón kentaur képében ábrázolja, ezzel a verses kommentárral: „Semiferum doctorem et semivirum centaurum Assideat quisquis regibus esse docet. Est fera dum violat socios, dum proterit hostes, Estque homo, dum simulat se populo esse pium.” – Machiavelli-nek az emberi természetről alkotott véleményét tárgyalja Lauri HUOVINEN, *Das Bild vom Menschen im politischen Denken Niccolò Machiavellis*, Helsinki, 1951; továbbá Bernard GUILLEMAIN, *Machiavel: L'anthropologie politique*, Genève, 1977.